

ศูนย์กลางพระนครในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

The City Centre of the Early Bangkok

ดร. ณัฐวุฒิ ปรียวนิตย์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ภาควิชาการออกแบบและวางผังชุมชนเมือง

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

Nattawut Preyawanit, Ph.D.

Assistant Professor, Department of Urban Design and Planning,

Faculty of Architecture, Silpakorn University

คำสำคัญ : ศูนย์กลางเมือง ;

จักรวาลมณฑล ; สมัยต้น

รัตนโกสินทร์ ; วัง ; วัด ;

พระอินทร์ ; พุทธศาสนา ;

สิทธิธรรมในการปกครอง ;

พระบรมมหาราชวัง ; วัด

พระศรีมหาธาตุ ; วัดพระ

ศรีสรรเพชญ์ ; วัดพระศรี-

รัตนศาสดาราม ; เสาชิงช้า ;

โบสถ์พราหมณ์ ; วัดสุทัศน์

Keywords : city centre ;

cosmological domain ;

Rattanakosin era ;

Grand Palace ; Buddhist

temple ; Indra ;

political legitimacy ;

Wat Phra Sri Mahathat ;

Wat Phra Sri Sanpetch ;

Wat Phra Sri Rattana

Sassadaram ; Sao

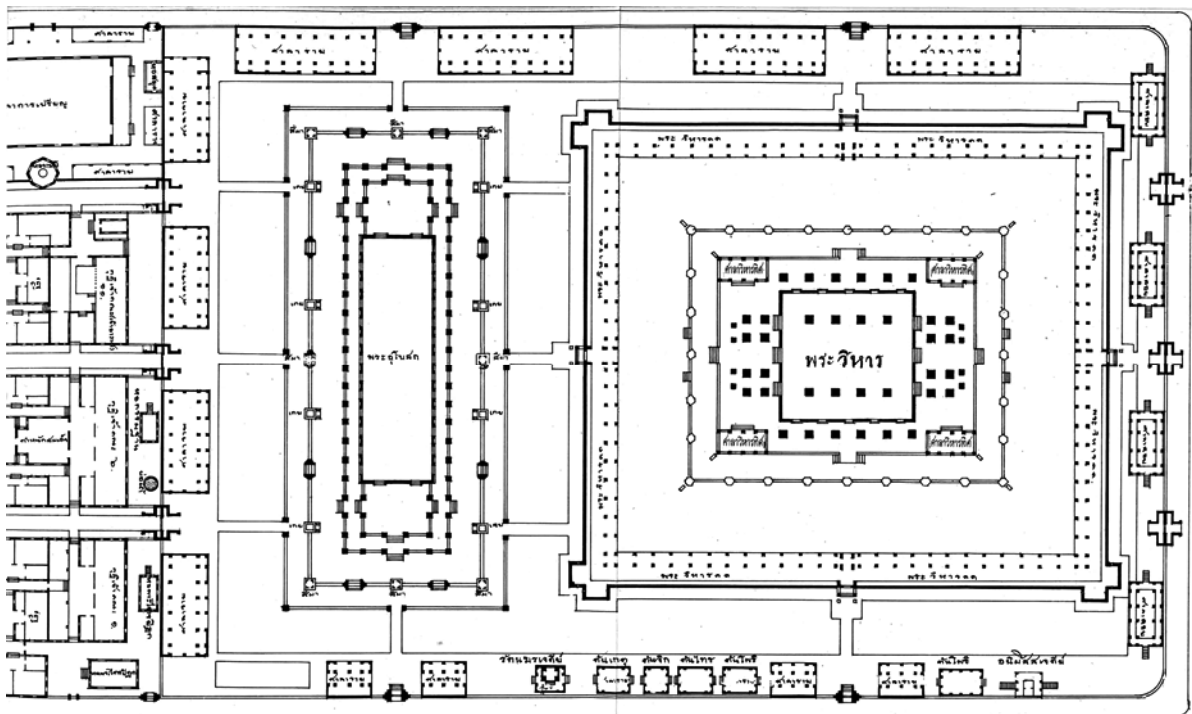
Chingcha (the Giant

Swing) ; Brahmin

Temple ; Wat Suthat

บทคัดย่อ

ศูนย์กลางเมืองคือพื้นที่ที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งของพื้นที่ชุมชนเมือง การก่อรูปของศูนย์กลางเมืองเป็นตัวจักรที่ขับเคลื่อนวิวัฒนาการทั้งทางกายภาพและทางสังคมของชุมชนเมือง การศึกษากระบวนการก่อรูปของศูนย์กลางเมืองจึงเสนอคำอธิบายว่าด้วยชุมชนในหลายแง่มุม บทความนี้มุ่งศึกษากระบวนการก่อรูปของศูนย์กลางเมือง โดยผ่านกรณีศึกษา “ศูนย์กลางพระนครสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3)” คำถามหลักของบทความนี้ได้แก่ 1) ศูนย์กลางพระนครในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีลักษณะเช่นใดและก่อร่างขึ้นอย่างไร และ 2) การก่อร่างของศูนย์กลางพระนครเกิดขึ้นด้วยปัจจัยใด ผลการวิจัยสรุปว่าพระนครสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ประกอบด้วยศูนย์กลาง 2 ศูนย์ ศูนย์กลางแรกอันได้แก่พระบรมมหาราชวังเป็นศูนย์รวมของอำนาจทางการเมือง เป็นที่สถิตของความศักดิ์สิทธิ์สูงสุดของราชอาณาจักร และเป็นแหล่งชุมนุมของชนชั้นสูงขณะที่ศูนย์กลางแห่งที่สองอันได้แก่ย่านวัดสุทัศน์เป็นศูนย์รวมศาสนสถานสำคัญ เป็นแหล่งชุมนุมชนและย่านการค้าของสามัญชนในพระนคร การก่อรูปของศูนย์กลางพระนครทั้งสองเกี่ยวโยงกับ 2 ปัจจัยซึ่งสัมพันธ์กันคือ 1) ปัจจัยทางความเชื่อ และ 2) ปัจจัยทางการเมือง ผู้ปกครองสมัยต้นรัตนโกสินทร์สร้างศูนย์กลางพระนครทั้งสองโดยสื่อสัญลักษณ์ทางความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับสิทธิธรรมทางการเมืองปกครองไว้เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงให้กับรัฐและระบอบการปกครองของตน

แผนผังวัดสุทัศน์เทพ-
วราราม

ที่มา : พระครูวิจิตรการ
โกศล, ผู้รวบรวม, ประวัติ
วัดสุทัศน์เทพวราราม
(กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนศิ
พร จำกัด, 2516), 289.

Abstract

The city centre is one of the most important areas in a city. In most cases, its formation drives the evolution of the urban form both in physical and social terms. As such, the study of the city centre formation offers an insight to gain a better understanding of many aspects of urban setting. The paper examines the formation of a city centre through the case of the early Bangkok which is confined to the period between the years of King Rama I and those of King Rama III. The questions that guide the paper content are 1) what were the key features of the city centre of the early Bangkok? ; and 2) how and why were they formed? The paper shows that the early Bangkok had two main centres. The first, the Grand Palace, was the focal point of the kingdom's political power, the seat of the kingdom's supreme holiness and the gathering place of the nobles. The second, the Suthat district, located many important religious establishments and communities and was a commercial hub of the commoners. The formation of both centres was associated with two key

related factors : 1) the religious beliefs ; and 2) the political requirements. In essence, the physical presence of the centres was set up to symbolise the legitimacy of the then political regime.

บทความวิจัยนี้เรียบเรียงจากส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “กระบวนการทัศน์การวางผังชุมชนเมืองย่านบางกอก ระหว่างกลางคริสต์ศตวรรษที่ 18-กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19” ซึ่งผู้เขียนเป็นผู้ดำเนินการศึกษา โดยได้รับทุนสนับสนุนจากสถาบันวิจัยแห่งมหาวิทยาลัยศิลปากร การวิจัยตั้งต้นจากคำถามพื้นฐานที่ว่า “ทำไมกรุงเทพมหานครจึงมีแบบแผนทางกายภาพอย่างที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน” หลักฐานทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์บ่งชี้ว่าการตั้งถิ่นฐานชุมชนในพื้นที่ที่เป็นที่ตั้งกรุงเทพมหานครในปัจจุบันเริ่มต้นมาเนิ่นนานนับแต่ก่อนสมัยอยุธยา ในระยะแรกชุมชนในพื้นที่นี้มีลักษณะเป็นหมู่บ้านขนาดเล็ก กระจัดกระจายตามลำน้ำ แบบแผนการตั้งถิ่นฐานดังกล่าวดำรงอยู่แบบเดิม โดยแทบไม่เปลี่ยนแปลงเป็นเวลานานนับพันๆ ปี กระทั่งต้นคริสต์ศตวรรษที่ 16 ชุมชนเมืองค่อยเจริญขึ้นตรงบริเวณที่แม่น้ำเจ้าพระยาบรรจบกับคลองบางกอกใหญ่ ชุมชนเมืองแห่งนี้ขยายตัวอย่างรวดเร็วและถูกเรียกขานว่า “เมืองบางกอก” ในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 18 เมืองบางกอกถูกยกให้เป็นศูนย์การปกครองของราชอาณาจักรสยามนามว่า “กรุงธนบุรี” ประชากรเมืองเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วขอบเขตเมืองถูกขยายออกไป ครั้นถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 มีการสร้างเมืองใหม่ตรงฝั่งตรงข้ามกับศูนย์กลางเมืองธนบุรีเดิมเป็นราชธานีของราชอาณาจักรสยามภายใต้การปกครองของราชวงศ์จักรีนามว่า “กรุงเทพมหานคร” ชุมชนเมืองแห่งนี้เติบโตทั้งในเชิงพื้นที่และประชากรอย่างรวดเร็ว และกลายเป็นมหานครชั้นนำในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่มีองค์ประกอบทางกายภาพโอ้อ่าลังการ เป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองที่เข้มแข็ง เจริญทางเศรษฐกิจ และรุ่งเรืองทางศิลปวัฒนธรรม ในช่วงหลายร้อยปีของความเป็นชุมชนเมืองแบบแผนการตั้งถิ่นฐานชุมชนที่บางกอกเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาทั้งในแบบค่อยเป็นค่อยไปและในแบบพลิกโฉม การเปลี่ยนแปลงที่ว่าย่อมต้องอาศัยเหตุปัจจัยขับเคลื่อนเป็นมูลฐาน งานวิจัยนี้คือความพยายามในการศึกษาและทำความเข้าใจเหตุปัจจัยดังกล่าว โดยมุ่งเชื่อมโยงแบบแผนทางกายภาพของพื้นที่บางกอกเข้ากับปัจจัยทางสังคมในยุคสมัยต่างๆ คำถามสำคัญที่ชี้นำกระบวนการศึกษามีอยู่ด้วยกัน 3 ข้อ คือ 1) การตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองที่ย่านบางกอกมีวิวัฒนาการอย่างไร 2) เหตุปัจจัยใดที่ส่งผลต่อแบบการตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองที่ย่านบางกอก และ 3) วิวัฒนาการการตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองเกิดขึ้นภายใต้กระบวนการทัศน์ทางสังคมแบบใดบ้าง ผู้วิจัยคาดหวังว่าผลการศึกษาจะเปิดเผยให้เห็นกลุ่มแนวคิดแม่บท

หรือกระบวนการที่มีอิทธิพลในช่วงเวลาใดช่วงเวลาหนึ่งซึ่งส่งผลต่อรูปแบบทางกายภาพของพื้นที่บางกอก

บทความนี้นำเสนอการอภิปรายในประเด็นว่าด้วย “ศูนย์กลางพระนคร” อันเป็นส่วนหนึ่งของการอธิบายการก่อรูปชุมชนเมืองในพระนครช่วงต้นรัตนโกสินทร์ (ระหว่างรัชกาลที่ 1-3) การอภิปรายดังกล่าวถูกกำหนดให้อยู่ในกรอบของคำถามการวิจัยที่เอ่ยถึงข้างต้น โดยเน้นไปที่เรื่องของ การก่อกำเนิดศูนย์กลางชุมชนเมือง คำถามหลักในส่วนของบทความนี้ได้แก่ 1) ศูนย์กลางพระนครในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีลักษณะเช่นใดและก่อร่างขึ้นอย่างไร และ 2) การก่อร่างของศูนย์กลางพระนครเกิดขึ้นด้วยปัจจัยใด การสืบหาคำตอบของคำถามเหล่านี้ดำเนินการโดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Method) โดยจะนำเสนอในแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้มีทั้งที่เป็นเอกสารชั้นต้น เอกสารชั้นรอง และการสัมภาษณ์ความคิดเห็นของนักวิชาการในประเด็นอันเกี่ยวข้องกับเนื้อหาที่ยังคลุมเครือ

คติดั้งเดิมว่าด้วยศูนย์กลางพระนคร

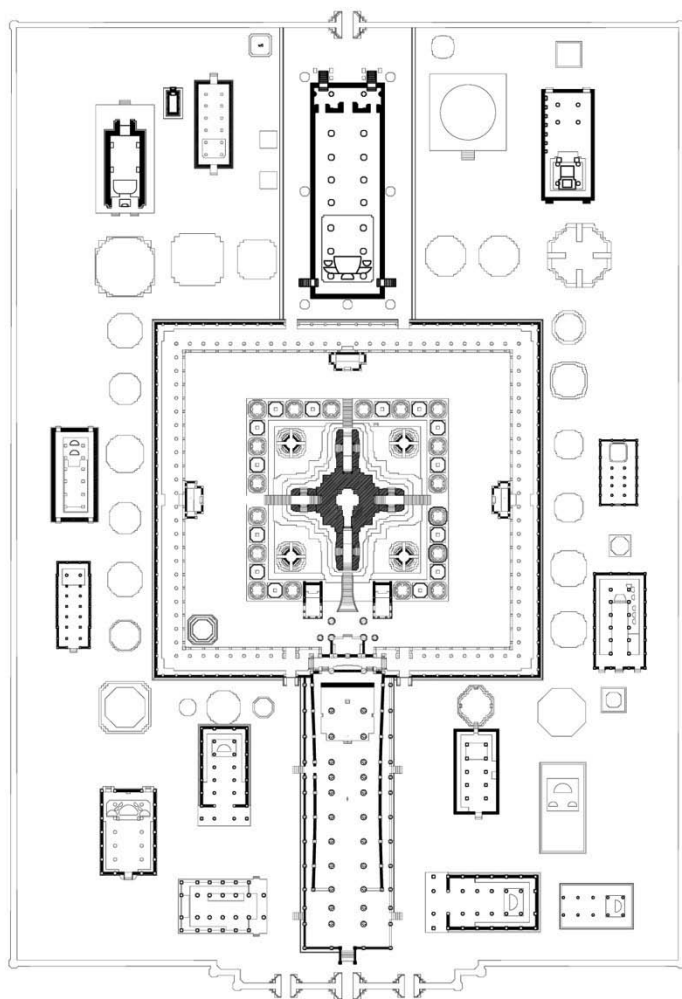
กรุงเทพมหานครถือกำเนิดขึ้นเมื่อมีการสร้างพระบรมมหาราชวังที่ตำบลบางจันใน ค.ศ. 1782 เช่นเดียวกับกรุงศรีอยุธยาที่ถือเอาปีที่มีการสร้างพระราชวังที่หนองโสนใน ค.ศ. 1350 เป็นปีก่อตั้ง ในแง่นี้ทั้งสองเมืองต่างสถาปนาขึ้นจากการสร้างพระราชวังของผู้ปกครอง หรือกล่าวได้ว่าการสร้างวังคือการสร้างเมือง สิ่งนี้มีใช่เป็นเรื่องเฉพาะสำหรับราชธานีสยาม หากนับเป็นเรื่องปกติธรรมดาของการเกิดเมืองทั้งหลายในภูมิภาคแถบนี้ เมื่อเป็นเช่นนั้นจึงถือได้ว่าวังคือองค์ประกอบสำคัญที่กำหนดรูปแบบการวางผังของเมือง อย่างไรก็ตามการเป็นต้นกำเนิดของเมืองมิได้หมายความว่าวังหลวงจะเป็นศูนย์กลางของพระนครเสมอไป ตามธรรมเนียมดั้งเดิมของรัฐในภูมิภาคนี้บรรดาเมืองใหญ่ต่างๆ มักถือเอาวัดสำคัญเป็นศูนย์กลาง เมืองศูนย์กลางการปกครองของรัฐ เช่น สุโขทัย นครศรีธรรมราช สุพรรณบุรี และลพบุรี ล้วนมี “วัดมหาธาตุ” “วัดพระศรีมหาธาตุ” หรือ “วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ” เป็นศูนย์กลางเมืองทั้งสิ้น

กรุงศรีอยุธยาเมื่อแรกตั้งก็ถือตามธรรมเนียมการวางผังเมืองเช่นนี้ดูจะเดียวกัน ตามหลักฐานในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ และฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) วัดพระศรีมหาธาตุของกรุงศรีอยุธยาเริ่มสร้างเมื่อ ค.ศ. 1374 ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพะงั่ว) หรือราว 24 ปีหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยา “ศักราช 736 ขาลศก สมเด็จพระบรมราชาเจ้า และพระมหาเถรธรรมกาลัญณ แรกสถาปนาพระศรีรัตนมหาธาตุฝ่ายบูรพทิศหน้าพระบรรพ ชันสิงห์ สูงเส้น 3 วา”¹ ตัววัดตั้งอยู่ทางด้านเหนือ

ของหนองโสนตรงย่านที่เรียกว่าป่าถ่าน ซึ่งเป็นบริเวณใกล้เคียงศูนย์กลางทาง
ภูมิศาสตร์ของเกาะเมือง

วัดพระศรีมหาธาตุประกอบด้วยพื้นที่ 2 ส่วน คือ เขตพุทธาวาส
และเขตสังฆาวาส เขตพุทธาวาสของวัดเป็นที่ประดิษฐานหมู่พระสถูปทรง
ปราสาท 5 องค์² ตั้งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัสยกพื้น มีระเบียงคดล้อม หมู่พระ
สถูปประกอบด้วยพระสถูปองค์ใหญ่ 1 องค์ตั้งอยู่ตรงกลางเป็นประธาน และ
พระสถูปบริวารขนาดย่อม 4 องค์ล้อมรอบ พระสถูปประธานเป็นที่บรรจุ
พระบรมสารีริกธาตุ ส่วนพระสถูปบริวารเป็นที่เก็บผอบบรรจุพระธาตุของ
พระสาวก ทางปากตะวันออกของหมู่พระสถูปเจดีย์เป็นที่ตั้งพระวิหารขนาดใหญ่
ส่วนทางปากตะวันตกเป็นที่ตั้งพระอุโบสถขนาดย่อมกว่า เขตพุทธาวาส
มีกำแพงแก้วล้อมรอบทั้งสี่ด้าน เขตสังฆาวาสตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเขต
พุทธาวาส เป็นที่พำนักของพระภิกษุสงฆ์ ในเขตนี้มีอาคารสถาน เช่น ศาลา
การเปรียญ ตำหนักสมเด็จพระสังฆราช และหมู่กุฏิสงฆ์

แบบแผนผังปริมณฑลและสถาปัตยกรรมของวัดพระศรีมหาธาตุ
กรุงศรีอยุธยาได้รับอิทธิพลไม่น้อยจากศาสนสถานฮินดูของขอม ซึ่งล้วนมี
สถาปัตยกรรมทรงปราสาทเป็นองค์ประกอบหลัก โดยถูกสร้างขึ้นให้เป็นรูป
จำลองของจักรวาลมณฑลตามคติฮินดู ขอมได้นำแบบอย่างการวางผัง
และสถาปัตยกรรมศาสนสถานจากอินเดียมาใช้อย่างเต็มรูปแบบควบคู่ไปกับ
การยอมรับศาสนาฮินดูและลัทธิเทวราชา อย่างไรก็ตามจะมีแม่แบบจาก
ศิลปกรรมแบบฮินดู แต่แบบผังและสถาปัตยกรรมของวัดพระศรีมหาธาตุ
กรุงศรีอยุธยาก็เน้นการสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์แบบพุทธ และการใช้
งานในพุทธศาสนิกเป็นกรณีเฉพาะ องค์พระปราสาทประธานของวัดพระศรี-
มหาธาตุมีรูปทรงและการประดับประดาที่ต่างไปจากพระปราสาทในเทวาลัย
ของขอม ปราสาทขอมส่วนใหญ่มีรูปทรงที่เรียกว่า “ศิขร” ซึ่งมีลักษณะอ้วน
ป้อม ปลายแหลม ตามแนวคิดแบบขอมพระปราสาทคือรูปจำลองของภูเขา
และสวรรค์ ดังนั้นเรือนยอดขององค์พระปราสาทจึงต้องมีวลที่ดูหนักแน่น
มั่นคงเสมือนขุนเขา ทั้งยังต้องจำลองภาพสรวงสวรรค์ให้ปรากฏรูปประดับ
รอบยอดขององค์พระปราสาท แสดงโครงสร้างสรวงสวรรค์ตามลำดับชั้นและ
ทิศทาง แต่ละส่วนประดับรูปสลักเหล่าเทพประจำลำดับชั้นและทิศทางอย่าง
ชัดเจน พระปราสาทประธานวัดพระศรีมหาธาตุนั้นต่างจากปราสาทขอมตรงที่
เรือนยอดมีรูปทรงที่เรียกว่า “งานิยม” ซึ่งผอมชะลูดเพรียวบางกว่าทรงศิขร
ทั้งการประดับประดาเรือนยอดของพระปราสาทก็น้อยกว่าปราสาทขอม รูปสลัก
เทพประจำตำแหน่งในสรวงสวรรค์ถูกลดความสำคัญลง นอกจากนี้ยังมีการ
เสริมฐานองค์พระปราสาทให้สูงขึ้นเป็นอันมาก องค์พระปราสาทมีได้มีพื้นที่ใช้
สอยเป็นห้องกว้างในส่วนเรือนธาตุเพื่อใช้ประกอบพิธีกรรมดังเทวาลัยของ
ศาสนฮินดู หากเป็นมณฑลที่มั่นคงทั้งหมด ไม่มีพื้นที่ใช้สอยภายใน จะมีก็แต่
ช่องคูหาเล็กๆ พอบรรจุสถูปใส่พระบรมสารีริกธาตุ และพระพุทธรูปขนาดเล็ก

แผนผังวัดพระศรีมหาธาตุ
กรุงศรีอยุธยา
ที่มา : กรมศิลปากร
กองโบราณคดี, *นำชมกรุง
รัตนโกสินทร์ (เนื่องในงาน
สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์
200 ปี) (กรุงเทพฯ : กรม
ศิลปากร, 2525),*

เท่านั้น³ เห็นได้ชัดว่าพระปรางค์ถูกออกแบบเพื่อสื่อความหมายในเชิงสัญลักษณ์เพียงอย่างเดียว มิได้ต้องการประโยชน์ใช้สอยในการประกอบพิธีกรรมใดๆ ทั้งสิ้น

การปรับทรงปรางค์เป็นทรงงานิยมที่มีแบบฉบับเฉพาะตัวเป็นผลงานของสกุลช่างไทยในสมัยต้นอยุธยาโดยแท้ เหตุที่ต้องมีการปรับปรุงนั้นเกี่ยวข้องกับพยายามในการสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์ให้ประจักษ์แจ้งอยู่ไม่น้อย การออกแบบให้องค์พระปรางค์สูงชะลูดขึ้นทั้งด้วยการเสริมฐานและยึดทรงเรือนยอดเพื่อให้องค์พระปรางค์ดูสูงเด่นเป็นสง่าสมเป็นสัญลักษณ์อันศักดิ์สิทธิ์ของศูนย์กลางพระนครยิ่งขึ้น การลดรูปประดับเกี่ยวกับเทพและสรวงสวรรค์ก็เพื่อลดความสำคัญของเหล่าเทพ และเน้นความสำคัญของพระพุทธเจ้าซึ่งสื่อแทนด้วยพระบรมสารีริกธาตุ

การวางผังพระนครศรีอยุธยาโดยกำหนดให้วัดพระศรีมหาธาตุเป็นศูนย์กลางเมืองคือการแสดงออกซึ่งความสำคัญสูงสุดของพุทธศาสนาในสังคมสยามยุคนั้นอย่างตรงไปตรงมาตามคติจักรวาลมณฑล ตำแหน่งใจกลางเมืองถือเป็นบริเวณที่มีความสำคัญที่สุดในปริมณฑลแห่งนั้น ด้วยความที่เป็นสังคมพุทธวัดย่อมเป็นสถานที่ที่เหมาะสมโดยปริยายที่จะตั้งอยู่ในบริเวณดังกล่าว วัดที่ตั้งขึ้นบริเวณใจกลางพระนครย่อมต้องพิเศษกว่าวัดอื่นๆ ความพิเศษที่ว้านี้เกิดขึ้นได้ด้วยการเสริมสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับสถานที่ให้เหนือวัดทั้งหลายทั้งปวง วัดพระศรีมหาธาตุนั้นเฝ้าอาบไปด้วยความศักดิ์สิทธิ์อย่างโดดเด่น ด้วยเพราะเป็นศูนย์รวมที่สถิตของบรรดาสิ่งศักดิ์สิทธิ์จากทุกสารทิศทั้งในระดับรัฐและภูมิภาค อาทิ พระบรมสารีริกธาตุ พระพุทธรูป และรูปเคารพที่สำคัญทางพระศาสนาที่มีมาแต่ก่อน บ้างก็ถูกเคลื่อนย้ายมาจากหัวเมืองสำคัญอื่นๆ ในราชอาณาจักร บ้างก็มาจากหัวเมืองประเทศราชที่พ่ายสงครามแก่กรุงศรีอยุธยา ในบรรดาสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้พระบรมสารีริกธาตุคือวัตถุธรรมแห่งความศักดิ์สิทธิ์สูงสุด เพราะถือกันว่าเป็นวัตถุตัวแทนองค์พระพุทธเจ้าโดยตรง ดังนั้นในการวางผังและออกแบบสถาปัตยกรรม พระบรมสารีริกธาตุจึงถูกอัญเชิญให้ประดิษฐานในองค์พระปรางค์ประธานของวัดซึ่งเป็นทั้งศูนย์กลางของวัดและศูนย์กลางของพระนคร

สิ่งนี้มีความสำคัญเชิงสัญลักษณ์เป็นอย่างยิ่งต่อบ้านเมือง คนในสังคมต้นอยุธยาซึ่งผูกพันกับสิ่งเหนือธรรมชาติอย่างลึกซึ้งเชื่อว่าความศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวโยงกับความเป็นไปของบ้านเมือง เนื่องด้วยอำนาจศักดิ์สิทธิ์สามารถลดบันดาลให้เกิดปรากฏการณ์ทั้งในทางดีและร้ายซึ่งส่งผลกระทบต่อสภาวะการณของบ้านเมืองในทางใดทางหนึ่งเสมอ ในแง่นี้ความอยู่รอดของบ้านเมืองย่อมขึ้นอยู่กับอำนาจศักดิ์สิทธิ์เป็นสำคัญ และด้วยความที่เป็นสังคมพุทธพุทธศาสนาคือแหล่งที่มาของความศักดิ์สิทธิ์สูงสุด โดยที่องค์พระศาสดาในพุทธศาสนาคือต้นธารแห่งความศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าว ดังนั้นการวางผังเมืองโดยกำหนดให้พระบรมสารีริกธาตุอยู่ใจกลางเมืองจึงสื่อถึงการมีพระพุทธเจ้าสถิตอยู่ ณ แกนจักรวาลอันศักดิ์สิทธิ์ คอยดูแลปกป้องรักษาและคำขูให้บ้านเมืองเจริญรุ่งเรือง การที่วัดศูนย์กลางเมืองของเมืองสำคัญทั้งหลายล้วนมีชื่อคล้ายๆ กันว่า วัดมหาธาตุก็ดี วัดพระศรีมหาธาตุก็ดี หรือวัดพระศรีรัตนมหาธาตุก็ดี บ่งชี้ว่าวัดหนึ่งๆ จะถูกยกฐานะขึ้นเป็นวัดศูนย์กลางเมืองได้ ไม่เพียงต้องตั้งอยู่ ณ ตำแหน่งศูนย์กลางทางภูมิศาสตร์ของเมืองเท่านั้น แต่ต้องเป็นที่ประดิษฐานของพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าอีกด้วย

แบบผังเขตพุทธาวาสของวัดพระศรีมหาธาตุคือ การแปลโคตรสร้างจักรวาลตามคติจักรวาลมณฑลที่บรรยายในไตรภูมิเป็นกายภาพและจำลองมาไว้บนผืนพิภพ การกระทำดังกล่าวสื่อความหมายถึงการสร้างความกลมกลืนระหว่างรัฐกับจักรวาลภูมิอันศักดิ์สิทธิ์ภายใต้คติความเชื่อยุคนั้น การสร้างรูปกายภาพที่สะท้อนคติจักรวาลอย่างถูกต้องสมบูรณ์จะนำมาซึ่งความ

ปกติสุขแก่บ้านเมืองตลอดไป เพราะได้ดำเนินไปตามครรลองแห่งจักรวาลอันเป็นสัจธรรมสูงสุด

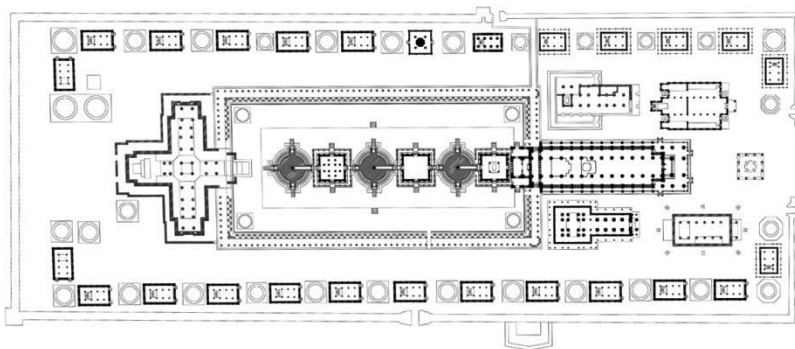
วัดพระศรีมหาธาตุถูกลดความสำคัญลงในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 15 เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงโปรดฯ ให้ขยายพระบรมมหาราชวังไปทางเหนือจนจรดแม่น้ำลพบุรี บริเวณที่เป็นหมุ่มหามณเฑียร พระราชฐานเดิมนั้นได้กลายเป็นส่วนที่ตั้งอยู่ในเขตชั้นนอกสุดของอาณาบริเวณใหม่ของพระบรมมหาราชวัง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงถวายพระราชฐานเดิมให้พระศาสนาโดยโปรดฯ ให้สร้างเป็น “วัดพระศรีสรรเพชญ์” วัดพระศรีสรรเพชญ์ไม่มีพระสงฆ์จำพรรษาและยังนับเนื่องเป็นส่วนหนึ่งของพระบรมมหาราชวัง หรือเป็นวัดในเขตพระราชฐาน นับแต่นั้นมาวัดพระศรีสรรเพชญ์ได้กลายเป็นวัดสำคัญที่สุดของราชสำนัก พระนคร และราชอาณาจักรแทนที่วัดพระศรีมหาธาตุ พระมหากษัตริย์อยุธยาหลายพระองค์ได้สร้างสถาปัตยกรรม โบสถ์ ใหญ่โตสวยงามเพิ่มเติมอีกมากมาย ทั้งยังอัญเชิญพระพุทธรูปขนาดใหญ่และสำคัญหลายองค์มาประดิษฐาน วัดพระศรีสรรเพชญ์ถูกใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีสำคัญๆ ของราชสำนัก เช่น พระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา และยังเป็นที่พักประทับของพระบรมอัฐิของพระมหากษัตริย์และอัฐิของพระราชวงศ์อีกด้วย

วัดพระศรีสรรเพชญ์นั้นแตกต่างไปจากวัดพระศรีมหาธาตุเป็นอันมาก ไม่เพียงวัดพระศรีสรรเพชญ์จะอยู่ในเขตพระราชฐานและปราศจากเขตสังฆาวาสเท่านั้น หากแบบผังของวัดยังผิดแผกไปจากของวัดพระศรีมหาธาตุอย่างเห็นได้ชัด ศูนย์กลางเขตพุทธาวาสของวัดพระศรีสรรเพชญ์มิได้เป็นหมู่พระสถูปเจดีย์ 5 องค์ที่ประกอบด้วยพระปรางค์ประธานองค์ใหญ่ตรงกลางกับพระปรางค์บริวารสี่ทิศ หากมีลักษณะเป็นหมู่พระสถูป 3 องค์กับพระมณฑป 3 องค์วางสลับกันเรียงเป็นแถวตรง ตั้งอยู่บนฐานยกพื้นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีระเบียงคดล้อม พระสถูปมีรูปสัณฐานเป็นทรงระฆังมิใช่ทรงปรางค์อย่างที่วัดพระศรีมหาธาตุ ทั้งยังถูกใช้เป็นที่บรรจุอัฐิของพระมหากษัตริย์ องค์ตะวันออกบรรจุพระอัฐิของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ องค์กลางของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 และองค์ตะวันตกของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2⁴ ส่วนพระมณฑปนั้นไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าใช้สอยเพื่อการใด หากสันนิษฐานกันว่าพระมณฑปองค์ตะวันออกเคยเป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปนอกระเบียงคดทางฟากตะวันออกเป็นพระวิหารใหญ่ที่ประดิษฐาน “พระศรีสรรเพชญ์” พระพุทธรูปสำคัญที่สุดของวัด ขณะที่ทางฟากตะวันตกเป็นที่ตั้งพระวิหารจัตุรมุขยอดเจดีย์ พื้นที่ซีกตะวันออกของเขตพุทธาวาสเป็นที่ตั้งอาคารสำคัญๆ อาทิ วิหารพระโลกนาถ วิหารพระปาเลไลย์ และพระอุโบสถ ซึ่งมีขนาดเล็กที่สุดเมื่อเทียบกับอาคารสำคัญอื่นๆ เขตพุทธาวาสมีกำแพงแก้วล้อมรอบทั้งสี่ด้าน

จะเห็นได้ว่าในผังรวมของวัดพระศรีสรรเพชญ์ไม่มีสิ่งก่อสร้างใดโดดเด่นที่แสดงความเป็นศูนย์กลางของผัง ดังนั้นจึงยากที่จะเจาะจงไปได้ว่าตำแหน่งใดสื่อถึงแกนจักรวาล แม้องค์ประกอบบางอย่าง เช่น ระเบียงคตรอบหมู่สฎูป-มณฑป และสฎูปประจำหัวมุมระเบียงคดจะพอเทียบเคียงกับองค์ประกอบในโครงสร้างจักรวาล อันได้แก่ เขากำแพงจักรวาลและทวีปทั้งสี่ ทว่าเมื่อปราศจากศูนย์กลางที่ชัดเจนแล้วความหมายที่สะท้อนถึงจักรวาลมณฑลก็ดูจะเลือนรางลงไป นักวิชาการบางท่าน⁵ ให้ความเห็นว่าคติจักรวาลมณฑลหาได้ขาดหายไปในการออกแบบวางผังวัดพระศรีสรรเพชญ์ไม่ หากยังสอดแทรกอยู่ในรูปสฎูปต่างๆ กล่าวคือ พระสฎูปแต่ละองค์ถูกสื่อให้เป็นจักรวาลมณฑลในตัวเอง ในแง่นี้วัดพระศรีสรรเพชญ์จึงมิได้เป็นรูปธรรมแทนจักรวาลมณฑลหนึ่งเดียว แต่ประกอบด้วยจักรวาลมณฑลหลายๆ จักรวาลมณฑล การสร้างจักรวาลมณฑลหลายแห่งในที่เดียวสะท้อนธรรมเนียมการสื่อสัญลักษณ์ที่เปลี่ยนไป พระสฎูปหลักของวัดพระศรีสรรเพชญ์มิได้สื่อถึงพระพุทธเจ้าอย่างพระสฎูปในวัดพระศรีมหาธาตุ แต่กลับสื่อถึงพระมหากษัตริย์ในฐานะที่เชื่อมโยงกับองค์พุทธและเทวะแทน ดังนั้นจึงไม่จำเป็นต้องมีพระสฎูปหลักเพียงหนึ่งเดียวในพระอาราม เนื่องจากพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ย่อมอยู่ในฐานะที่จะเป็นศูนย์กลางจักรวาลได้ด้วยพระองค์เอง

การที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานส่วนนอก ทำให้วัดมิได้อยู่ในตำแหน่งที่สำคัญเหนือกว่าพื้นที่อื่นๆ ในพระบรมมหาราชวัง ไม่ว่าจะเป็นเขตพระราชฐานส่วนกลางอันเป็นศูนย์ว่าราชการของราชอาณาจักรหรือเขตพระราชฐานส่วนในอันเป็นที่รโหฐานของพระมหากษัตริย์ ที่สำคัญการใช้สอยในวัดเป็นไปเพื่อรองรับกิจกรรมของราชสำนัก ตลอดจนสื่อสัญลักษณ์อันเกี่ยวเนื่องกับพระมหากษัตริย์เป็นหลัก พระราชพิธีต่างๆ ที่เคยจัดที่วัดพระศรีมหาธาตุแต่เดิมาก็ย้ายมาจัดที่วัดนี้แทน พระสฎูปองค์สำคัญในพระอารามก็สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่บรรจุอัฐิพระมหากษัตริย์แทนที่จะเป็นเพื่อการระลึกถึงพระพุทธเจ้า เมื่อเป็นเช่นนี้จึงตีความได้ว่าวัดพระศรีสรรเพชญ์มิได้ทำหน้าที่

แผนผังวัดพระศรีสรรเพชญ์
กรุงศรีอยุธยา
ที่มา : กรมศิลปากร
กองโบราณคดี, นำชมกรุง
รัตนโกสินทร์ (เนื่องในงาน
สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์
200 ปี) (กรุงเทพฯ : กรม
ศิลปากร, 2525),

ศูนย์กลางอย่างเป็นเอกเทศเยี่ยงวัดมหาธาตุ หากเป็นเพียงส่วนประกอบหนึ่ง หรือส่วนเสริมของพระบรมมหาราชวัง

พระบรมมหาราชวัง ศูนย์กลางพระนคร

การลดความสำคัญของวัดพระศรีมหาธาตุและเพิ่มสำคัญของวัดใน พระบรมมหาราชวังเท่ากับเป็นการเปลี่ยนย้ายศูนย์กลางพระนครจากเดิมที่เคยเป็นวัดไปเป็นพระบรมมหาราชวัง⁶ การที่พระบรมมหาราชวังรวมเอาวัดสำคัญของราชอาณาจักรเข้าไว้ในตัวอย่างเบ็ดเสร็จถือได้ว่าเป็นสัญลักษณ์ของการรวมอาณาจักรและศาสนจักรเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและการรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรมเข้าไว้ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ ความหมายดังกล่าวนอกจากจะสื่อในแบบฝังแล้วยังสื่อในสถาปัตยกรรมหลักของผังอีกด้วย พระสถาปเจดีย์ที่ตั้งตามแนวแกนหลักภายในระบียงคดไม่เพียงเป็นที่บรรจุอัฐิของพระมหากษัตริย์เท่านั้น หากยังเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ตามคติโบราณ “อุปารหุบุคคล” คือบุคคลที่อัฐิของเขาคู่ควรแก่การบรรจุไว้ในพระสถาปเจดีย์ บุคคลประเภทดังกล่าวได้แก่ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันต์ชีนาสพ และพระเจ้าจักรพรรดิเท่านั้น บุคคลอื่นๆ แม้กระทั่งพระราชบิดาก็มีคู่ควรแก่สถาปเจดีย์ ดังนั้นหากต้องการจะบรรจุอัฐิบุคคลธรรมดาหรือพระราชบิดาไว้ในพระสถาปเจดีย์ก็ต้องมีการอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุบรรจุเสียก่อนเพื่อแปลงสภาพเป็นสถาปเจดีย์อันแท้จริงแล้วจึงจะบรรจุอัฐิเหล่านั้นตามไปภายหลังได้ พระสถาปเจดีย์จึงเป็นที่ประดิษฐานทั้งพระอัฐิและพระบรมสารีริกธาตุในตัว⁷ แม้จะมองได้ว่าเป็นการแก้เคล็ดตามธรรมเนียมโบราณ แต่สิ่งนี้ย่อมสื่อถึงการหลอมรวมกันของอาณาจักรกับศาสนจักรอยู่ไม่น้อย

ธรรมเนียมการมีวัดประจำพระบรมมหาราชวังได้รับการสืบทอดต่อมาตลอดสมัยอยุธยา สมัยธนบุรี จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในสมัยธนบุรีแม้พระเจ้าตากจะไม่เคร่งครัดกับแบบแผนธรรมเนียมครั้งกรุงศรีอยุธยานัก แต่พระราชวังของพระองค์ก็รวมเอาวัดเก่าแก่ที่มีมาแต่ดั้งเดิม คือวัดแจ้งและวัดท้ายตลาดเข้าไว้ในอาณาเขตด้วย วัดทั้งสองถือเป็นส่วนหนึ่งของเขตพระราชฐาน เป็นอารามหลวง ไม่มีพระสงฆ์จำพรรษา ในสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงนำแบบอย่างวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยามาปรับใช้ในการสร้างพระบรมมหาราชวังที่กรุงเทพมหานครอย่างจริงจัง พระบรมมหาราชวังที่กรุงเทพมหานครมีการวางผังตามแนวคิดเดียวกับวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ มีการแบ่งพื้นที่ออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ เขตพระราชฐานชั้นนอก เขตพระราชฐานชั้นกลาง และเขตพระราชฐานชั้นใน โดยที่แต่ละส่วนถูกกำหนดให้มีการใช้งานไม่ต่างกับที่เคยใช้สอยใน แต่ละส่วนของวังหลวงของกรุงศรีอยุธยา เขตพระราชฐานชั้นนอกเป็นที่ตั้งวัด

ในพระบรมมหาราชวังเทียบเคียงได้กับวัดพระศรีสรรเพชญ์ เรียกว่า “วัดพระศรีรัตนศาสดาราม” และเช่นเดียวกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ วัดแห่งนี้ไม่มีพระสงฆ์จำพรรษา เป็นที่รวมของสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง และใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีสำคัญๆ ของรัฐ

วัดพระศรีรัตนศาสดารามมีรูปแบบการวางผังที่มีแบบฉบับเฉพาะตัวไม่เหมือนกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ ทั้งๆ ที่มีฐานะหน้าที่ไม่ต่างกัน และยังไม่เหมือนกับวัดพระศรีมหาธาตุ กรุงศรีอยุธยา วัดแห่งนี้ถูกสร้างขึ้นพร้อมๆ กับพระราชมณเฑียรและป้อมปราการของพระบรมมหาราชวัง เมื่อแรกสร้างผังของวัดถูกออกแบบให้มืองค์ประกอบสถาปัตยกรรมสำคัญๆ ได้แก่ “พระอุโบสถ” ตั้งอยู่บริเวณตะวันออกเฉียงเหนือของพระบรมมหาราชวัง โดยผินหน้าไปทางทิศตะวันออก พระอุโบสถทำหน้าที่เป็นประธานของวัด เป็นที่ประดิษฐาน “พระพุทธรูปมหาณีนรัตนปฏิมากร” หรือพระแก้วมรกต พระคู่บ้านคู่เมืองสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ รอบพระอุโบสถมี “กำแพงแก้ว” ล้อม และมี “ซุ้มเสมา” ตั้งประจำ 8 ทิศ นอกกำแพงแก้วมี “ศาลาราย” ตั้งรายรอบจำนวน 12 หลัง พื้นที่ด้านเหนือของพระอุโบสถมีสระน้ำใหญ่เป็นที่ตั้ง “หอมณเฑียรธรรม” หรือหอไตรที่เก็บพระไตรปิฎก ด้านตะวันออกของหอมณเฑียรธรรมเป็นที่ประดิษฐาน “พระเจดีย์ทองทรงเครื่อง” 2 องค์ ซึ่งเป็นอนุสรณ์สถานอุทิศแด่พระราชบิดาและพระราชมารดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถัดจากหอมณเฑียรธรรมไปทางเหนือไปเป็นที่ตั้ง “หอพระเทพบิดร “ และ “หอพระนาก” อันหอมณเฑียรธรรมนั้นต่อมาถูกเพลิงไหม้เสียหาย หลังจากนั้นไม่นานก็ได้มีการสร้าง “พระมณฑป” บนฐานไพทีขึ้นมาแทนที่เพื่อใช้เป็นที่เก็บพระไตรปิฎกฉบับทองซึ่งได้รับการสังคายนาใหม่ในสมัยนั้น วัดพระศรีรัตนศาสดารามมีระเบียบคดรูปผังเป็นสี่เหลี่ยมล้อมรอบ ระเบียบคดนี้เป็นตัวกำหนดขอบเขตพระอาราม นอกกระเบียงคดทางด้านตะวันออกมีแถวพระปรางค์ตั้งเรียงรายเป็นแนว

ผังพระอารามของวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้นหาได้มีเค้าโครงที่อาจตีความได้ว่าเป็นรูปจำลองของจักรวาลมณฑลดังแบบแผนการวางผังวัดจำนวนมากที่ปรากฏในสมัยอยุธยาไม่ ดุจเดียวกับผังวัดพระศรีสรรเพชญ์ ผังพระอารามของวัดพระศรีรัตนศาสดารามไม่มีสิ่งก่อสร้างใดโดดเด่นพอจะแสดงความเป็นศูนย์กลางของผัง ดังนั้นจึงไร้ซึ่งสัญลักษณ์ที่จะสื่อถึงแกนจักรวาลหรือเขาพระสุเมรุ อันพระอุโบสถนั้นแม้จะถือว่าเป็นประธานของวัด แต่ก็มีที่ตั้งอยู่ตรงตำแหน่งกึ่งกลางเขตพระอาราม ทว่าอยู่ค่อนข้างมาทางฝั่งใต้ ทั้งตัวพระอุโบสถเองก็หาได้มีสิ่งก่อสร้างประจำทิศทั้งสี่ห้อมล้อม ซึ่งอาจเทียบเคียงได้กับทวีปทั้งสี่ที่ตั้งรายรอบเขาพระสุเมรุ ในแง่นี้พระอุโบสถจึงขาดองค์ประกอบสำคัญของการเป็นสัญลักษณ์ศูนย์กลางจักรวาล ส่วนกระเบียงคดก็ยากที่จะตีความได้ว่าเป็นเขาสัตตบริภัณฑ์หรือเขากำแพงจักรวาล เนื่องจากมิได้มีองค์ประกอบส่วนอื่นเช่นศูนย์กลางและสิ่งก่อสร้างประจำทิศเป็นเครื่องยืนยัน

แม้ผังพระอารามวัดพระศรีสรรเพชญ์จะไร้สิ่งก่อสร้างศูนย์กลางที่โดดเด่น แต่แบบผังก็แสดงลักษณะแนวแกนและสมมาตรอย่างชัดเจนเหมือนกับที่ปรากฏในผังพระอารามวัดพระศรีมหาธาตุ ดังนั้นจึงพออนุมานได้ว่าคติจักรวาลมณฑลแบบดั้งเดิมยังคงส่งอิทธิพลต่อการวางผังวัดพระศรีสรรเพชญ์อยู่ไม่น้อย ทว่าเมื่อหันมาพิจารณาผังพระอารามวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ลักษณะแนวแกนและสมมาตรกลับดูเลือนรางยิ่งนัก ฉะนั้นการตีความการวางผังพระอารามวัดพระศรีรัตนศาสดารามว่าเกี่ยวโยงกับคติจักรวาลมณฑลจึงไม่มีน้ำหนัก อย่างไรก็ตามเป็นไปได้ดังที่นักวิชาการบางท่าน^๑ ให้ความเห็นไว้ว่า สำหรับวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วคติจักรวาลมณฑลมิได้ปรากฏอย่างโจ่งแจ้งในรูปแบบการวางผังอย่างวัดสมัยอยุธยาหรือศาสนสถานของขอม ทว่าแฝงอยู่ในองค์ประกอบสำคัญๆ ของพระอาราม เช่น พระอุโบสถ พระสฐูปเจดีย์ และพระมณฑป หากศึกษาในรายละเอียดของสถาปัตยกรรมแต่ละหลัง จะพบสัญลักษณ์ที่บ่งบอกถึงความเกี่ยวโยงกับคติดังกล่าว อาทิ ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่ผนังด้านสกัดเบื้องหลังพระประธานในพระอุโบสถ ซึ่งเขียนเกี่ยวกับไตรภูมิโลกสันฐาน และลวดลายหน้าบันของอาคารสำคัญๆ เป็นต้น

ความแตกต่างที่เด่นชัดอีกประการระหว่างผังของวัดพระศรีรัตนศาสดารามกับวัดพระศรีสรรเพชญ์และวัดสำคัญในสมัยอยุธยาส่วนใหญ่ก็คือ การให้ความสำคัญกับพระอุโบสถ ในผังของวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น พระอุโบสถถูกยกให้มีความสำคัญที่สุด มีฐานะเป็นประธานของพระอาราม พระอุโบสถมีขนาดใหญ่โตโอ่อ่า เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปมหาเศวตฉัตร ปฐมการพระสำคัญคู่บ้านคู่เมืองอันเป็นที่มาของชื่อวัด ขณะที่ในผังวัดพระศรีสรรเพชญ์ พระอุโบสถมีขนาดเล็กที่สุดในบรรดาอาคารสำคัญอื่นๆ ในผัง ทั้งยังมิได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งแกนหลักของผังและมิได้เป็นที่ประดิษฐานพระสำคัญที่สุดของวัด สำหรับผังวัดพระศรีมหาธาตุและวัดราชบูรณะซึ่งคล้ายคลึงกันมาก แม้พระอุโบสถจะตั้งอยู่ในแนวแกนหลักของผัง แต่ด้วยขนาดที่ย่อมกว่าพระวิหาร ตำแหน่งที่ตั้งอยู่ทางด้านหลังพระอาราม และพระสำคัญสูงสุดของวัดประดิษฐานอยู่ในพระวิหาร ทำให้พระอุโบสถดูด้อยความสำคัญกว่าองค์ประกอบสำคัญอื่นๆ ในผัง

ในสมัยต้นอยุธยาการวางผังพระอารามโดยไม่ให้ความสำคัญกับพระอุโบสถดังกล่าวถือเป็นธรรมเนียมนิยมอย่างปกติธรรมดา แต่พอล่วงเข้าปลายสมัยอยุธยาธรรมเนียมนี้ก็ค่อยเปลี่ยนไป พระอุโบสถเริ่มมีความสำคัญมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากผังพระอารามวัดไชยวัฒนารามซึ่งเป็นวัดประจำรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สร้างขึ้นใน ค.ศ. 1630 แม้ผังพระอารามจะมีโครงสร้างจักรวาลจำลองตามแบบแผนที่ตกทอดมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น อันประกอบด้วย พระสฐูปทรงปราสาทองค์ใหญ่ตรงกึ่งกลาง ห้อมล้อมด้วยสฐูปประจำทิศทั้งสี่ และระเบียงคดรอบเป็นส่วนสำคัญที่สุดของผัง ทว่าพระอุโบสถก็ถูกเน้นให้เป็นองค์ประกอบที่โดดเด่นอย่างชัดแจ้ง กล่าวคือ พระ

อุโบสถมีขนาดใหญ่เมื่อเทียบกับอาคารอื่นๆ ในผัง ทั้งยังถูกสร้างในตำแหน่งหน้าพระอารามบนแนวแกนหลักของพระอาราม จนย่างเข้าสู่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ธรรมเนียมนิยมเปลี่ยนแปลงอีกครั้งเมื่อพระอุโบสถของวัดสำคัญหลายวัดถูกเลื่อนชั้นขึ้นเป็นประธานของพระอาราม แทนที่พระสุปรางค์องค์ใหญ่ ขณะที่วิหารถูกลดความสำคัญลงไป ในผังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไม่ปรากฏมีวิหารใหญ่ในความหมายแบบเดียวกับวิหารสมัยอยุธยาแต่อย่างใด ส่วนวัดพระเชตุพนก็มีพระอุโบสถเป็นประธานและตั้งอยู่กึ่งกลางเขตระเบียงคด การให้ความสำคัญสูงสุดแก่พระอุโบสถในผังพระอารามถือเป็นธรรมเนียมเฉพาะของยุคสมัยรัตนโกสินทร์โดยแท้

ตามที่กล่าวไว้แล้วก่อนหน้านี้ วัดพระศรีรัตนศาสดารามคือ ส่วนประกอบสำคัญที่หนุนเสริมความเป็นศูนย์กลางในผังพระนครของพระบรมมหาราชวัง แบบผังของวัดถูกสร้างขึ้นเพื่อสนองประโยชน์และการสื่อสารลักษณะของราชสำนักเป็นหลัก คติทางศาสนาแม้จะสะท้อนชัดในงานสถาปัตยกรรม แต่ในระดับผังโดยรวมแล้วกลับด้อยความสำคัญและปรากฏร่องรอยอยู่ไม่มากนัก แบบผังพระอารามวัดดูเหมือนจะก่อร่างขึ้นตาม“พระราชอัธยาศัย” มากกว่าจะยึดถือหลักการวางผังใดๆ เป็นพิเศษ ในแง่นี้จึงมองได้ว่าวัดพระศรีรัตนศาสดารามมิได้มีฐานะเป็นองค์ประกอบเอกเทศแห่งหนึ่งของพระนคร หากกลายเป็นส่วนประกอบที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวของพระบรมมหาราชวังโดยสมบูรณ์

การเปลี่ยนย้ายศูนย์กลางพระนครจากวัดเป็นวัง สะท้อนให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรกับศาสนจักร ในสมัยอยุธยายุคแรกเริ่มเมื่อวัดคู่บ้านคู่เมืองคือวัดพระศรีมหาธาตุขึ้น ฝ่ายศาสนจักรกับฝ่ายอาณาจักรเป็นอิสระจากกันค่อนข้างมาก ฝ่ายศาสนจักรรับบทบาทนำทางจิตวิญญาณอย่างเด่นชัดและเป็นตัวของตัวเอง สิ่งที่ปรากฏทางกายภาพคือการที่วัดพระศรีมหาธาตุตั้งแยกห่างจากพระบรมมหาราชวังและดำรงฐานะเป็นศูนย์กลางพระนคร ทั้งยังมีแบบผังที่เคร่งครัดตามคติศาสนา ในสมัยอยุธยายุคต่อมาเมื่อวัดพระศรีมหาธาตุถูกลดบทบาทลง และวัดพระศรีสรรเพชญ์ถูกยกให้เป็นวัดชั้นนำที่สุด ฝ่ายอาณาจักรเริ่มเข้าครอบงำฝ่ายศาสนจักร⁹ ด้วยการรวมเอาวัดสำคัญเข้าไว้ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งหมายถึงการย้ายศูนย์กลางพระนครมาไว้ที่พระบรมมหาราชวังด้วย แบบผังของวัดพระศรีสรรเพชญ์คลายความเคร่งครัดในคติศาสนาลง ขณะที่ถูกปรับเปลี่ยนให้สนองการใช้สอยของราชสำนักมากขึ้น อย่างไรก็ตามเค้าโครงการวางผังแบบดั้งเดิมที่อิงคติศาสนา เช่น การจัดผังโดยวางสิ่งก่อสร้างสำคัญตามแนวแกนหลักของพระอาราม การจัดผังในลักษณะสมมาตร และการจัดผังที่มีเขตระเบียงคดอยู่กลางพระอารามเชื่อมต่อกับพระวิหารก็ยังคงปรากฏอยู่ สิ่งนี้สื่อถึงการที่ฝ่ายอาณาจักรเข้าครอบงำฝ่ายศาสนจักรแค่เพียงระดับหนึ่งเท่านั้น ซึ่งหากพิจารณาบริบททางสังคมการเมืองของกรุงศรีอยุธยาในยุคนั้นก็จะพบว่า

ความสัมพันธ์ระหว่างฝ่ายศาสนจักรกับฝ่ายอาณาจักรโน้มเอียงไปในทิศทางดังกล่าวอยู่น้อย¹⁰ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เมื่อวัดพระศรีรัตนศาสดารามถูกสร้างให้เป็นวัดคู่บ้านคู่เมืองที่ตั้งอยู่ภายในพระบรมมหาราชวังลักษณะเดียวกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ ฝ่ายอาณาจักรได้เข้าครอบงำฝ่ายศาสนจักรอย่างเข้มข้น¹¹ แบบฝังตามคติศาสนาแทบไม่ปรากฏร่องรอยในผังพระอารามวัดพระศรีรัตนศาสดารามโดยรวมเลย อาจมองได้ว่าวัดพระศรีรัตนศาสดารามถูกสร้างขึ้นเพื่อสนองการใช้สอยและการสื่อสัญลักษณ์ของราชสำนักอย่างแท้จริง วัดได้กลายเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่เสริมสถานะศูนย์กลางของพระบรมมหาราชวังให้สมบูรณ์ หรืออีกนัยหนึ่งพระบรมมหาราชวังได้ดูดกลืนวัดเพื่อเสริมสถานะศักดิ์สิทธิ์ให้ตัวเอง ในแง่นี้คติทางศาสนาจึงด้อยความสำคัญกว่าความต้องการของพระมหากษัตริย์

หากนำบริบททางสังคมการเมืองสมัยต้นรัตนโกสินทร์มาเทียบเคียงจะพบความสอดคล้องต้องกันอยู่มาก ในยุคนั้นฝ่ายอาณาจักรเข้าแทรกแซงกิจการสงฆ์อย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน การครอบงำศาสนจักรดำเนินการผ่านการกระทำ เช่น การออกกฎพระสงฆ์ และการเข้าไปจัดการคณะสงฆ์ เป็นต้น การเข้าครอบงำศาสนจักรที่เป็นไปอย่างเข้มข้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกหาได้มีเจตนาลดบทบาทความสำคัญของศาสนาและเพิ่มบทบาทความสำคัญของพระมหากษัตริย์ไม่ ในทางตรงกันข้ามรัฐในสมัยนั้นต้องการเน้นความสำคัญของพุทธศาสนายิ่งๆ ขึ้น นักวิชาการบางท่านถึงกับมองว่ากรุงรัตนโกสินทร์ถูกสถาปนาขึ้นภายใต้อุดมคติรัฐพุทธเลยทีเดียว¹² ข้อสรุปดังกล่าวมีมูลอยู่มาก เพราะนอกจากรัฐจะเข้าแทรกแซงกิจของสงฆ์โดยตรงอย่างที่กล่าวมาแล้ว ยังได้ดำเนินการสังคายนาพระไตรปิฎก ขำระและแปลวรรณกรรมทางพุทธ รวมทั้งส่งเสริมการศึกษาเล่าเรียนปริยัติธรรมในหมู่สงฆ์อีกด้วย สิ่งเหล่านี้ย่อมบ่งชี้ว่าการกระทำของรัฐนั้นเป็นไปเพื่อเชิดชูพระศาสนามากกว่าเป็นไปในทางกลับกัน การกระทำดังกล่าวถูกผลักดันด้วยเงื่อนไขทางสังคมการเมือง ซึ่งมีมูลเหตุมาจากความจำเป็นในการสร้างความชอบธรรมในการปกครองของราชวงศ์ใหม่ซึ่งได้อำนาจมาด้วยการรัฐประหารเป็นสำคัญ¹³ อาจกล่าวได้ว่าในสมัยต้นรัตนโกสินทร์รัฐได้สร้างภาพของการหลอมรวมเข้ากับศาสนา อุดมการณ์ของรัฐตั้งอยู่บนคติแบบพุทธเมื่อเป็นเช่นนี้ยิ่งพระศาสนาถูกยกสถานะให้สูงส่งเพียงใด รัฐซึ่งแสดงบทบาทจรรโลงพระศาสนาอย่างเต็มกำลังก็ยิ่งได้รับการยอมรับมากขึ้นเท่านั้น

ย่านศาสนสถานศูนย์กลางพระนครแห่งที่สอง

พระนครในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีศูนย์กลางเพียงหนึ่งเดียว นับแต่สมัยรัชกาลที่ 1 บริเวณที่เรียกในชั้นหลังว่า “ย่านวัดสุทัศน์” ถูกกำหนดให้เป็นศูนย์กลางอีกแห่งของพระนครตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ บริเวณดังกล่าว

เป็นที่ตั้งถิ่นฐานชุมชนพราหมณ์มาตั้งแต่ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาแตกนั้น พวกพราหมณ์ที่อาศัยในตัวเมืองต่างหลบภัยสงครามแตกกระสานกันไป กระทั่งเมื่อมีการสถาปนาพระนครใหม่ที่ธนบุรีจึงได้รวมตัวกันมาตั้งรกรากบริเวณนอกกำแพงเมืองธนบุรีฝั่งตะวันออกแถวย่านวัดสุทัศน์ ในสมัยนั้นบริเวณดังกล่าวยังเป็นท้องทุ่งโล่งกว้างผู้คนอยู่อาศัยเบาบาง มีชุมชนชาวต่างชาติอยู่เป็นหย่อมๆ นอกจากชุมชนพราหมณ์แล้วยังมีชุมชนจีน ชุมชนญวน และชุมชนเขมร เป็นต้น¹⁴ เหล่าพราหมณ์ที่ตั้งชุมชนในย่านนี้เป็นกลุ่มตระกูลพราหมณ์เก่าของกรุงศรีอยุธยาซึ่งได้รับการยกย่องว่ามีความรอบรู้ในลัทธิพิธีกรรมพราหมณ์เป็นอย่างดี พวกพราหมณ์ได้สร้างโบสถ์พราหมณ์ขึ้นเป็นศาสนสถานประจำชุมชนของตน ตามเอกสารของนอร์มัน บาร์ตเลต โบสถ์พราหมณ์ดังกล่าวสร้างขึ้นเมื่อ ค.ศ. 1780 ในสมัยธนบุรี¹⁵ ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เขตกำแพงพระนครได้ขยายออกไปทางตะวันออกจรดคลองรอบกรุง พื้นที่นั้นเป็นที่ตั้งชุมชนพราหมณ์กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของเขตภายในกำแพงพระนคร ทั้งยังอยู่ในตำแหน่งภูมิศาสตร์ราวใจกลางอาณาเขตพระนครที่ขยายใหม่อีกด้วย ใน ค.ศ. 1784 ต้นสมัยรัชกาลที่ 1 พระครูสิทธิชัย (กระต่าย)¹⁶ พราหมณ์ผู้เป็นผู้นำชุมชนโบสถ์พราหมณ์ได้กราบบังคมทูลขอให้ตั้งเสาชิงช้าขึ้นตรงที่ถือว่าเป็นใจกลางพระนคร สำหรับทำ “พระราชพิธีตรียัมปวายตรีปวาย” ตามโบราณราชประเพณี¹⁷ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดฯ ให้ตั้งเสาชิงช้า ณ บริเวณด้านหน้าโบสถ์พราหมณ์ พร้อมกันนั้นก็โปรดฯ ให้สร้างโบสถ์พราหมณ์ขึ้นใหม่ในคราวเดียวกัน เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ที่สร้างใหม่มีต้นเค้ามาจากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ในย่านชีกุนของพระนครศรีอยุธยา กล่าวคือ ประกอบด้วยโบสถ์ 3 หลัง ได้แก่ สถานพระอิศวร สถานพระมหาวีเรนศวร และสถานพระนารายณ์ตั้งเรียงกัน การสร้างเสาชิงช้าและเทวสถานใจกลางพระนครนั้นมีที่มาจากคติโบราณของการสร้างบ้านแปงเมืองที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นอย่งน้อย ตามคติฝ่ายพราหมณ์เสาชิงช้าสื่อความหมายถึงความมั่นคงแข็งแรงของบ้านเมือง และพระราชพิธีตรียัมปวายตรีปวายคือพิธีกรรมที่สร้างขึ้นเพื่อเสริมส่งให้บ้านเมืองมั่นคง¹⁸

ในปลายรัชกาลที่ 1 ธรรมเนียมการสร้างวัดกลางเมืองได้รับการรื้อฟื้นอีกครั้งเมื่อ ค.ศ. 1807 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระพุทธรูปองค์สำคัญจากวิหารหลวง วัดพระศรีมหาธาตุกลางเมืองสุโขทัยลงมาไว้ที่พระนคร โดยให้ชะลอไว้ในตำแหน่งกึ่งกลางพระนคร ซึ่งหมายถึงย่านอันเป็นที่ตั้งชุมชนพราหมณ์ที่เอยถึงข้างต้น ในการนี้ทรงมีพระราชดำริให้สร้างวัดขึ้น ณ บริเวณดังกล่าวพระราชทานนามว่า “มหาสุทธารวาส” โดยมี “วิหารใหญ่ขนาดวิหารวัดพระเจ้าพนัญเชิงที่กรุงเก่า”¹⁹ เป็นที่ประดิษฐานองค์พระพุทธรูปและเป็นประธานของวัด วัดมหาสุทธารวาสตั้งอยู่ในตำแหน่งใกล้เคียงศูนย์กลางทางภูมิศาสตร์ของพระนครในสมัยต้น

รัตนโกสินทร์ เช่นเดียวกันกับวัดพระศรีมหาธาตุที่กรุงศรีอยุธยา แม้ตาม
โครงสร้างการแบ่งเขตพระนครที่กำหนดโดยคูคลองหลักๆ ตัววัดจะอยู่ในเขต
พระนครชั้นนอก แต่ด้วยความที่เขตพระนครชั้นในเป็นพื้นที่ยาวแคบเลียบ
แม่น้ำเจ้าพระยา และเขตพระนครชั้นนอกขยายโด่งออกไปทางตะวันออกมาก
ตำแหน่งศูนย์กลางทางภูมิศาสตร์ของพระนครจึงตกอยู่ในเขตพระนครชั้นนอก
วัดมหาสุทธาวาสมิได้สร้างเสร็จในแผ่นดินเดียว แต่การก่อสร้าง
ล่วงเลยถึง 3 รัชสมัย กินเวลานาน 40 ปีเต็ม²⁰ งานก่อสร้างวัดเสร็จสมบูรณ์
ใน ค.ศ. 1847 สมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อแล้วเสร็จพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า-
เจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนนามวัดเสียใหม่เป็น “สุทัศนเทพอาราม”

วัดสุทัศนภูมิมิได้สร้างให้มียอดประกอบและรูปผังสมบูรณ์แบบตามคติ
ศาสนา แบบผังเขตพุทธาวาสของวัดสุทัศนประกอบด้วย พระวิหารหลวงเป็น
ประธาน ตั้งอยู่บนฐานประทักษิณสี่เหลี่ยม 2 ชั้น ฐานชั้นล่างเป็นฐานสิงห์ยก
สูงจากลานโดยรอบ มีพนักกำแพงแก้วล้อม ฐานชั้นบนเป็นฐานสิงห์ยกสูงจาก
ฐานชั้นล่าง มีพนักกำแพงแก้วล้อม ตรงหัวมุมมี “ศาลาวิหารโถง” ตั้งประจำ
ทั้งสี่มุม ระเบียงคดวางแนวเป็นรูปผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าล้อมรอบพระวิหารไว้ทุก
ด้าน²¹ พระอุโบสถขนาดใหญ่²² ตั้งอยู่ทางใต้ของพระวิหารนอกเขตระเบียงคด
สัตตมหาสถานหรือสัญลักษณ์แสดงสถานที่ที่พระพุทธองค์ประทับภายหลังการ
ตรัสรู้ 7 แห่งตั้งอยู่ทางตะวันออกนอกเขตระเบียงคด รอบเขตพุทธาวาสมีกำแพง
แก้วล้อมทุกด้าน นอกเขตพุทธาวาสทางใต้เป็นเขตสังฆาวาส อันเป็นที่ตั้งของ
หมู่กุฏิสงฆ์ ศาลาการเปรียญ หอไตร และหอระฆัง (*ดูภาพแรกของบทความ*)

ตามที่นักวิชาการหลายท่านได้สรุปไว้²³ แบบผังเขตพุทธาวาสของ
วัดสุทัศนคือการจำลองภูมิจักรวาลตามคติมณฑลแบบพุทธ โครงสร้างผังแสดง
ลักษณะแนวแกน ศูนย์กลางเดียว และพื้นที่ปิดล้อมอย่างเด่นชัด ลักษณะ
ดังกล่าวปรากฏชัดในวัดสำคัญมากมายในสมัยอยุธยา และแม้จะขาดหายไป
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โครงสร้างผังเช่นนี้ก็พบได้ในวัดสำคัญๆ ในสมัยต้น
รัตนโกสินทร์เช่นกัน สิ่งนี้ย่อมบ่งชี้ถึงการสืบทอดการออกแบบผังวัดจาก
สมัยอยุธยาสู่ต้นรัตนโกสินทร์ไม่มากนักน้อย อย่างไรก็ตามแม้จะมีโครงสร้างผัง
ทำนองเดียวกัน ทว่าวัดสำคัญในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็มีส่วนผิดแผกจากวัด
สมัยอยุธยาในรายละเอียดองค์ประกอบ ข้อแตกต่างที่สำคัญคือวัดสมัยต้น
รัตนโกสินทร์ยกเอาอาคารหลังคาคลุม อันได้แก่ พระวิหารหรือพระอุโบสถ
เป็นประธานของวัด แทนที่จะเป็นพระสถูปอย่างในวัดสำคัญสมัยอยุธยา ทั้งยัง
เปลี่ยนพระสถูปประจำทิศมาเป็นศาลาประจำทิศอีกด้วย ความเปลี่ยนแปลง
ดังกล่าวบ่งชี้ถึงความเปลี่ยนแปลงจุดเน้นซึ่งเกี่ยวพันอย่างมากกับความ
เปลี่ยนแปลงความหมายที่ผู้ปกครองแห่งยุคสมัยต้องการสื่อแสดงบนแบบผัง
เพื่อสนองเจตจำนงทางสังคมการเมืองของตน

เขตพุทธาวาสของวัดสำคัญในสมัยอยุธยา เช่น วัดพระศรีมหาธาตุ
วัดราชบูรณะ และวัดไชยวัฒนาราม มีรูปผังพื้นฐานแบบศูนย์กลาง-บริวาร อัน

ประกอบด้วยสอปประธานตรงกลาง สอปบริวาร 4 สอปประจำทิศทั้งสี่ และระเบียงคดล้อมรอบหมู่สอปไว้ ดังที่เอ่ยไว้ก่อนหน้า แบบผังดังกล่าวก่อร่างขึ้นตามคติมณฑล โดยเป็นการจำลองภูมิจักรวาลมาไว้บนผืนโลก ณ ปริมณฑลของพระอาราม อันองค์สอปทั้งหลายที่เป็นทรงปราสาท มีฐานกว้าง ลดหลั่นขึ้นไปเป็นยอดเรียวยและมีลักษณะที่บด้นั้นเทียบเคียงสัณฐานได้กับภูเขา จึงสอดคล้องกับความหมายที่ต้องการสื่อสัญลักษณ์ถึงเขาพระสุเมรุและทวีปทั้งสี่ได้เป็นอย่างดี ลักษณะขององค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมดังกล่าวบ่งชี้ว่าผู้สร้างต้องการจำลองภูมิจักรวาลโดยถ้วนตลอดทั้งองค์กายภาพ ขณะที่เขตพุทธาวาสของวัดสุทัศน์ซึ่งมีรูปผังแบบศูนย์กลาง-บริวารทำนองเดียวกับของวัดสำคัญต่างๆ ในสมัยอยุธยา แต่ตัวสถาปัตยกรรมที่ตั้งประจำตำแหน่งหลักๆ ในผังถูกแปลงเป็นวิหารและศาลา แสดงนัยถึงการปรับเปลี่ยนแนวคิดในการจำลองภูมิจักรวาลไปจากเดิม อันลักษณะทางสถาปัตยกรรมของวิหารและศาลาที่เป็นอาคารหลังคาคลุมและภายในเป็นโถงโล่งว่างใช้สอยได้นั้นยากที่จะสื่อความหมายได้ว่าเป็นภูเขา ดังนั้นจึงเข้าใจได้ว่าวิหารกลางมิได้ถูกสื่อให้เป็นภาพจำลองของเขาพระสุเมรุ และศาลาวิหารโถงทั้งสี่ก็มิได้ถูกสื่อให้เป็นภาพจำลองของทวีปทั้งสี่ ส่วนระเบียงคดนั้นแม้ลักษณะทางสถาปัตยกรรมยังลงรอยกับรูปแบบสมัยอยุธยา แต่เมื่อพิจารณาพร้อมกับองค์ประกอบที่เป็นวิหารและศาลาแล้ว ความหมายดั้งเดิมที่ผูกกับกำแพงจักรวาลจึงไม่น่าจะใช้ได้อีกต่อไป

โดยอาศัยหลักฐานอื่นๆ ร่วมกับการศึกษาลักษณะแบบผังและสถาปัตยกรรม นักวิชาการจำนวนหนึ่งลงความเห็น²⁴ ว่า แบบผังวัดสุทัศน์มิได้มุ่งสื่อแสดงภูมิจักรวาลตลอดทั้งองค์กายภาพ หากเป็นการจำลองเฉพาะส่วนของภูมิจักรวาล ส่วนเฉพาะที่ว่านี้มีจุดเน้นที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนยอดเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นที่พักของพระอินทร์ ผู้ปกครองเหล่าเทวดาทั้งปวง หลักฐานเบื้องต้นที่ยืนยันความคิดเห็นดังกล่าวปรากฏเด่นชัดตรงชื่อของวัดเอง คำว่า “สุทัศน์” นั้น มาจากชื่อเมือง “สุทิสสมหานคร” เมืองของพระอินทร์ ใจกลางสวรรค์ชั้นดาวดึงส์²⁵ การศึกษาเปรียบเทียบแบบผังและองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของวัดสุทัศน์กับคติจักรวาลมณฑลนำไปสู่ข้อสรุปเกี่ยวกับความหมายขององค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาสของวัดสุทัศน์ดังนี้²⁶

พระวิหารหลวง หมายถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ความเป็นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ถูกสื่อผ่านองค์ประกอบ 2 ส่วนคือ หน้าบัน และจิตรกรรมฝาผนังภายในวิหาร หน้าบันของวิหารหลวงนั้นมีลักษณะลด 2 ชั้น ชั้นหนึ่งอยู่บนเป็นส่วนของโครงสร้างหลัก อีกชั้นหนึ่งอยู่ล่างเป็นส่วนของมุขยื่น หน้าบันชั้นบนมีมาก่อนตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นส่วนที่สร้างพร้อมๆ กับโครงสร้างหลักขององค์วิหาร ส่วนหน้าบันชั้นล่างสร้างขึ้นคราวต่อเติมมุขยื่นในสมัยรัชกาลที่ 4 หน้าบันชั้นบนของทั้งด้านหน้าและด้านหลังมีลวดลายประดับเป็นรูปพระ

อินทร์ถือพระขรรค์ประทับในปราสาทบนช้างเอราวัณ การประดับหน้าบันด้วยรูปพระอินทร์เป็นสิ่งที่เริ่มมีในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ไม่เคยมีมาก่อนหน้านี้ตามแบบแผนคตินิยมแบบอยุธยา นั่นรูปประดับหน้าบันวิหารของวัดสำคัญสมัยอยุธยาล้วนเป็นรูปพระนารายณ์ทรงครุฑทั้งสิ้น รูปพระนารายณ์ทรงครุฑคือสัญลักษณ์ที่แสดงว่าวัดแห่งที่เป็นที่ตั้งวิหารนั้นเป็นวัดที่พระมหากษัตริย์ทรงสถาปนาขึ้น อย่างไรก็ตามหน้าบันชั้นล่างซึ่งสร้างในสมัยรัชกาลที่ 4 กลับไม่ได้ตกแต่งด้วยรูปพระอินทร์ หากเป็นรูปพระนารายณ์สี่กร ทรงจักร สังข์ ศร และพระขรรค์ ประทับยืนเหนือครุฑยุดนาคอย่างธรรมเนียมสมัยอยุธยา แม้ว่าหน้าบันขององค์วิหารหลวงจะประดับด้วยเทพ 2 องค์ แต่หากพิจารณาเจตนาในเบื้องต้นของการสร้างวิหารซึ่งเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็พอสรุปได้ว่าวิหารหลวงแห่งนี้ถูกสร้างให้เกี่ยวโยงกับพระอินทร์ การประดับหน้าบันด้วยพระนารายณ์ในสมัยต่อมานั้นย่อมมิใช่สาระพื้นฐานของการสร้างวิหาร หากเป็นผลของคตินิยมที่เปลี่ยนไปในยุคหลัง

จิตรกรรมฝาผนังในวิหารหลวงวัดสุทัศน์มีลักษณะเด่น 2 ประการ ประการแรกมีการแสดงภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นภพภูมิชั้นสูงที่สุด โดยไม่แสดงภาพภพภูมิที่สูงกว่านี้ ประการที่สองเน้นการแสดงฉากบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และฉากอันเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า ลักษณะดังกล่าวนำไปสู่การตีความที่ว่าวิหารหลวงไม่น่าจะสื่อถึงเขาพระสุเมรุโดยรวม แต่สื่อถึงความหมายสองความหมายที่ซ้อนทับกันคือ เป็นทั้งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ของพระอินทร์ และเป็นปราสาทของพระพุทธเจ้าบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ สถานที่ที่พระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นไปเทศนาโปรดพุทธมารดา

หากพระวิหารหลวงถูกให้ความหมายเป็นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แล้ว ศาลาวิหารโถงประจำสี่มุมก็ไม่น่าจะสื่อถึงทวีปทั้งสี่ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุอยู่ แต่น่าจะสื่อถึงสวรรค์ชั้น “จาตุมหาราชิกา” บนยอดเขาเขาคันธมาถ์ เขาวงแหวนวงในสุดของสัตบริภัณฑ์ที่โอบล้อมเขาพระสุเมรุตามคติจักรวาลวิทยาแบบพุทธ สวรรค์ชั้นนี้เป็นสวรรค์ชั้นล่างสุดซึ่งอยู่ต่ำกว่าสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ลงมาหนึ่งชั้น มีเทพผู้รักษาโลกหรือจตุโลกบาลประจำอยู่ตามสี่ทิศสำคัญ ทำหน้าที่ดูแลทิศทั้งสี่ของจักรวาล ในความหมายนี้ศาลาวิหารโถงแต่ละหลังเปรียบเสมือนวิมานใหญ่ของเทพแต่ละองค์²⁷ ส่วนพระระเบียงคดก็ไม่น่าจะหมายถึงกำแพงจักรวาลที่น่าจะเป็นสัญลักษณ์สื่อถึงวงเขาสัตบริภัณฑ์ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ และหากพระระเบียงคดถูกเปรียบเป็นวงเขาสัตบริภัณฑ์ ลานประทักษิณไม่อาจจะหมายถึงโลนสมุทรได้ แต่น่าจะหมายถึงสี่ทันดรสมุทรซึ่งตั้งคั่นระหว่างวงเขาสัตบริภัณฑ์ พระอุโบสถตั้งอยู่ทางด้านใต้ของเขตพุทธาวาสนอกเขตระเบียงคด หากตีความหมายให้สอดคล้องกันกับองค์ประกอบที่เอามาข้างต้น พระอุโบสถน่าจะสื่อได้ถึง “ชมพูทวีป” ดินแดนที่มนุษย์เราอาศัยอยู่ ซึ่งตามคติจักรวาลวิทยาตั้งอยู่ทางทิศใต้ของเขาพระสุเมรุ นอกแนววงแหวนเขาสัตบริภัณฑ์และสี่ทันดรสมุทรออกมา นอกจากตำแหน่งในผังแล้วองค์ประกอบทาง

สถาปัตยกรรมของพระอุโบสถยังต่อท้ายการสื่อสัญลักษณ์ถึงชมพูทวีปอีกหลายประการ ตัวพระอุโบสถวางตัวตามแนวตะวันออก-ตะวันตก โดยหน้าบันด้านทิศตะวันออกประดับลายรูปพระอาทิตย์ทรงรถเทียมด้วยราชสีห์ ส่วนด้านตะวันตกประดับลายรูปพระจันทร์ทรงราชรถเทียมด้วยม้า ลักษณะดังกล่าวเป็นการเน้นความสัมพันธ์ระหว่างพระอุโบสถกับทางโคจรของพระอาทิตย์และพระจันทร์ จึงตีความได้ว่าพระอุโบสถเปรียบเสมือนดินแดนที่พระอาทิตย์และพระจันทร์โคจรผ่าน ซึ่งก็คือชมพูทวีปนั่นเอง ภาพจิตรกรรมในพระอุโบสถแสดงเรื่อง “ปฐมสมโพธิ” “ปัจเจกพุทธ” และภาพปาหิมพานต์ที่ขุมนุมพระปัจเจกพุทธใกล้สระอโนดาต มีช้างพากันมาปรนนิบัติ ถวายดอกบัว ช่วยกันก่อกองไฟ เหตุการณ์ในภาพเหล่านี้ล้วนแล้วเกิดขึ้นเฉพาะในชมพูทวีปทั้งสิ้น จึงเป็นสิ่งที่ขบเน้นสัญลักษณ์ความเป็นชมพูทวีปของพระอุโบสถให้เด่นชัดยิ่งขึ้น

แบบโครงของผังวัดสุทัศนส์สะท้อนคติจักรวาลเชิงพุทธอย่างเด่นชัด เทียบเคียงได้กับแบบผังของวัดพระศรีมหาธาตุที่ถูกยกให้เป็นศูนย์กลางพระนครในมหานครหลายแห่งในภูมิภาค ทั้งสุโขทัย นครศรีธรรมราช สุพรรณบุรี ลพบุรี และอยุธยา และแน่นอนว่ารูปแบบทางกายภาพของวัดสุทัศนโยงโย กับความคิดทางศาสนาได้ชัดเจนและตรงไปตรงมกว่ารูปแบบของวัดพระศรีสรรเพชญ์ และของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สิ่งนี้สะท้อนถึงการรื้อฟื้นคติศูนย์กลางพระนครตามอย่างแบบแผนโบราณที่ถูกกลืนหายไปตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 15

อย่างไรก็ตามรูปแบบของวัดสุทัศนหลายประการที่ผิดแผกไปจากวัดในยุคก่อน บ่งบอกว่าการรื้อฟื้นดังกล่าวหาได้ดำเนินรอยตามคติดั้งเดิมทุกกระเปียด หากมีการปรุงแต่งให้มีแบบฉบับเฉพาะตัว ทั้งนี้เพื่อสนองเงื่อนไขแห่งยุคสมัยหลังการรัฐประหารโค่นล้มพระเจ้าตาก และสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ผู้ปกครองใหม่จำเป็นต้องสร้างความชอบธรรมให้กับการปกครองของตน ในการนี้มีการดำเนินการให้บรรลุปาประสงคใน 3 ทาง ทางแรกคือการทำลายความชอบธรรมของระบอบปกครองเก่า ทั้งของพระเจ้าตากและของราชวงศ์บ้านพลูหลวง พระเจ้าตากถูกกล่าวโทษว่าประพฤติ “ทุจริต” ด้วยละเลยขนบธรรมเนียมโบราณราชประเพณีจนมีผลทำให้บ้านเมืองเสื่อมทรุด ขณะที่เรื่องราวของราชวงศ์บ้านพลูหลวงที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารที่เขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 ถูกปรุงแต่งให้ดูเป็นผู้ปกครองที่ไร้ความสามารถขาดคุณธรรมและมีพื้นเพต่ำต้อย ทางที่ 2 คือการรื้อฟื้นแบบแผนโบราณราชประเพณีที่มีในครั้งอยุธยาอย่างเต็มรูป เพื่อทำให้เกิดสังคมอันดีงามตามอุดมคติดั้งเดิมที่ยึดถือในสมัยอยุธยา ผู้ปกครองสมัยรัตนโกสินทร์ตีตราว่าช่วงเวลาสมัยธนบุรีคือกลียุคของบ้านเมืองที่ต่อเนื่องมาแต่ครั้งกรุงแตก สิ่งที่ปฏิบัติกันในยุคสมัยดังกล่าวเป็นของน่ารังเกียจที่ต้องละเลิกให้สิ้น การกิจของเหล่าผู้ปกครองก็คือการจัดการให้บ้านเมืองดำเนินไปตามแบบแผนอยุธยา ดั้งเดิม ทางที่ 3 คือการสร้างอุดมการณ์ของรัฐขึ้นมาใหม่ โดยปรุงแต่งให้มี

เนื้อหาเกี่ยวพันต่อการอยู่ในอำนาจของผู้ปกครองเอง อุดมการณ์ที่ว่ามีพื้นฐานมาจากพุทธศาสนาและการนับถือพระอินทร์

การสร้างภาพลักษณ์ทั้งสามวิธีการดังกล่าวมองได้ว่าเป็นกระทำการที่ทั้ง “สืบทอด” และ “ตัดขาด” จากความเป็นอยุธยาไปพร้อมๆ กัน การสืบทอดปรากฏชัดในปฏิบัติการหลายๆ ด้านของรัฐที่มุ่งนำสังคม หวนคืนสู่ครรลองสังคมประเพณีที่ดำรงอยู่ก่อนหน้านี้ เช่น การฟื้นฟูพระราชพิธีต่างๆ ให้ถูกต้องตามอย่างสมัยอยุธยา การชำระกฎหมายเก่าแล้วรวบรวมเป็นประมวลกฎหมายเรียกว่า “กฎหมายตราสามดวง” และการฟื้นฟูศิลปกรรมต่างๆ ส่วนการตัดขาดแสดงให้เห็นในการทำลายภาพลักษณ์ของระบอบเก่า พร้อมกับสร้างอุดมการณ์ของรัฐที่เชิดชูความชอบธรรมของผู้ปกครองต้นรัตนโกสินทร์ขึ้นมาใหม่ การสืบทอดในลักษณะดังกล่าวสำคัญต่อสถานะความชอบธรรม เนื่องจากการแสดงให้เห็นว่าผู้ปกครองใหม่มีศักยภาพในการนำบ้านเมืองไปสู่ความดีงามในอุดมคติได้ ขณะที่การตัดขาดเป็นสิ่งจำเป็นในอันที่จะลบล้างแบบแผนราชประเพณีเดิมในส่วนของการขึ้นครองราชย์ซึ่งบั่นทอนความชอบธรรมของผู้ปกครองใหม่

ด้วยชาติกำเนิดเป็นสามัญชน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้ทรงมีสถานะทางชาติวงศ์และสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชย์ตามแบบแผนของอยุธยาซึ่งยึดถือการสืบทอดทางสายโลหิต ดังนั้นการอ้างความชอบธรรมในการปกครองตามแบบแผนเดิมย่อมเป็นไปได้ พระองค์ทรงเลือกที่จะสร้างความชอบธรรมของพระองค์โดยการประณามระบอบเก่าเพื่อสื่อให้เห็นว่าผู้ปกครองก่อนหน้านี้ ไม่ว่าจะเป็นพระเจ้าตาก หรือราชวงศ์บ้านพลูหลวงต่างมีความบกพร่องร้ายแรง และไม่เหมาะสมกับการปกครองราชอาณาจักร ขณะเดียวกันก็ทรงสร้างบารมีและสถานภาพศักดิ์สิทธิ์ขึ้นเองโดยไม่อิงกับแบบแผนเดิมของอยุธยา ด้วยการแสดงตนเป็นธรรมราชาตามคติพุทธ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปฏิบัติการกิจทำนุบำรุงพระศาสนาอย่างเข้มข้น ไม่ว่าจะเป็นพิธีการฟื้นฟูพระศาสนาด้วยการสังคายนาพระไตรปิฎก การรวบรวมตำรับตำราศาสนา การออก “กฎหมายพระสงฆ์” ขึ้นเพื่อควบคุมให้พระสงฆ์ประพฤติอยู่ในธรรมอันบริสุทธิ์ หรือการบูรณปฏิสังขรณ์วัดเก่าและสร้างวัดใหม่ขึ้นเป็นจำนวนมาก ทั้งยังส่งเสริมให้ข้าราชการและราษฎรประพฤติธรรม สิ่งเหล่านี้คือการแสดงออกให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ทรงใส่พระทัยในการดูแลสวัสดิภาพทางจิตวิญญาณของประชาชน การทำหน้าที่เยี่ยงธรรมราชาดังกล่าวย่อมแปรได้เป็นสิทธิธรรมในการปกครองโดยไม่อิงกับชาติตระกูล²⁸

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังทรงสร้างสถานภาพศักดิ์สิทธิ์โดยการผูกโยงสถาบันกษัตริย์เข้ากับพระอินทร์ ตามตำนานในพุทธศาสนา พระอินทร์มิได้เป็นเทพที่มีสถานะศักดิ์สิทธิ์โดยชาติกำเนิด แต่เป็นตำแหน่งที่สับเปลี่ยนหมุนเวียนได้เสมอ หมายความว่าบุคคลใด

ก็ตามไม่ว่าจะมีชาติกำเนิดต่ำต้อยหรือสูงศักดิ์ หากสิ่งสมบุญบารมีมากพอก็ ย่อมขึ้นเป็นพระอินทร์ได้เท่าเทียมกัน ในแง่นี้พระอินทร์จึงต่างจากพระ นารายณ์หรือพระราม องค์อวตารของพระนารายณ์ซึ่งมีความเป็นเทพใน ตนเอง การยกสถานะกษัตริย์ไปเปรียบกับพระอินทร์เป็นการส่งเสริม ความชอบธรรมในการปราบดาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า- จุฬาโลก เพราะในความหมายนี้สถานะกษัตริย์ไม่จำเป็นต้องมาจากผู้สืบทอด ทางสายโลหิตจากพระมหากษัตริย์อยุธยาแต่อย่างใด

เมื่อพิจารณาสภาพการณ์ทางการเมืองตามที่บรรยายมานี้ อาจ กล่าวได้ว่า รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของเขตพุทธาวาสของวัดสุทัศน์คือ ภาพสะท้อนทางกายภาพของเจตจำนงทางการเมืองของผู้ปกครองสมัยต้น รัตนโกสินทร์ ดังที่กล่าวไว้ก่อนหน้านี้การสืบทอดความเป็นอยุธยาปรากฏชัด ในการวางแบบผังเขตพุทธมณฑลตามคติจักรวาลเชิงพุทธอย่างสมบูรณ์เยี่ยง เดียวกับแบบผังของวัดพระศรีมหาธาตุ กรุงศรีอยุธยา ส่วนการตัดขาดจาก ความเป็นอยุธยาและสร้างสรรค์แบบฉบับที่เป็นตัวของตัวเองเพื่อสนองเงื่อนไข แห่งยุคสมัยก็ปรากฏในการปรับเปลี่ยนรายละเอียดทางสถาปัตยกรรมของเขต พุทธาวาส จากแบบแผนดั้งเดิมที่เน้นการสื่อความถึงโครงสร้างจักรวาลทั้งหมด เพียงโดดๆ ไปเป็นการผนวกการสื่อความถึงความเป็นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ของ พระอินทร์ และความเป็นปราสาทของพระพุทธรูปเจ้าบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เข้า ไปด้วย ด้วยการซ้อนทับของความหมายดังกล่าวอาจตีความได้ว่า รูปแบบทาง สถาปัตยกรรมของเขตพุทธาวาสของวัดสุทัศน์คือการประกาศความสัมพันธ์ อย่างกลมกลืนของพุทธศาสนา พระอินทร์ และพระมหากษัตริย์

การสร้างวัดสุทัศน์ในรูปแบบดังกล่าวและกำหนดให้เป็นศูนย์กลาง พระนครนั้น มองได้ว่าเป็นการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ที่บ่งบอกความชอบ ธรรมในการปกครองของผู้ปกครองต้นรัตนโกสินทร์ให้ปรากฏในแบบผังพระ นคร หรืออีกนัยหนึ่งคือการประกาศความชอบธรรมอย่างเป็นทางการให้ ปรากฏในระดับเมือง ซึ่งสาธารณชนสามารถรับรู้ได้โดยตรง ในแง่นี้วัดสุทัศน์ จึงมีความหมายยิ่งต่อพระมหากษัตริย์ สิ่งนี้สะท้อนออกมาในหลายวาระ ใน เบื้องแรกนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปรารภว่าจะสร้าง พระวิหารให้สูงใหญ่เป็นจุดหมายตาที่ผู้คนได้แลเห็นแต่ไกล ดุจเดียวกับวัด พญูเชิงของพระนครศรีอยุธยา ในการอัญเชิญพระโตจากสุโขทัยมายังที่ตั้งใจ กลางพระนครนั้น องค์พระถูกบรรทุกลงเรือล่องตามลำน้ำเจ้าพระยา เมื่อถึง พระนครมีการสมโภชพระที่หน้าตำหนักแพ แล้วเชิญจากแพเข้ามาในพระนคร โดยมาขึ้นที่ท่าหน้าพระบรมมหาราชวัง จากนั้นมีการจัดขบวนแห่พระผ่าน หน้าพระบรมมหาราชวังออกถนนเสาชิงช้า ไปสิ้นสุด ณ สถานที่ก่อสร้างวัด สุทัศน์ การแห่อัญเชิญพระโตในช่วงตอนนี้นับว่ามีความหมายยิ่ง พระบาท- สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกซึ่งขณะนั้นทรงชราภาพและกำลังประชวรทรง เสด็จมาชักพระถึงท่าหน้า และเข้าร่วมขบวนแห่ด้วยพระองค์เอง²⁹ ในระหว่าง

การก่อสร้างพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงลงฝีพระหัตถ์สลักบานประตูคู่กลางด้านหน้าพระวิหารด้วยพระองค์เอง³⁰ ในรัชสมัยต่อมา วัดสุทัศน์ถูกสร้างให้เป็นวัดขนาดใหญ่ มีเพียงพระวิหารเท่านั้นที่สร้างอย่างใหญ่โตตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ส่วนอื่นๆ ของวัดก็ใหญ่โตด้วยเช่นกัน ที่เห็นได้ชัดคือ อาณาเขตวัดและขอบเขตระเบียงวัดที่กว้างขวางกว่าวัดอื่นๆ ในพระนคร และพระอุโบสถที่ถือกันว่ายาวใหญ่ที่สุดในพระนคร ด้วยหลักฐานที่จำกัดทำให้ไม่อาจชี้ชัดไปได้ว่ารูปแบบของวัดดังที่สำเร็จสมบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นไปตามแผนการในพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกหรือไม่ แต่รูปแบบพระอารามทั้งหมดที่ปรากฏซึ่งมาเริ่มก่อสร้างกันในรัชสมัยนี้แทบทั้งสิ้นย่อมยืนยันได้ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับวัดสุทัศน์เป็นอย่างยิ่ง ความใส่พระทัยของพระองค์ยังแสดงออกให้เห็นจากการที่ทรงอาราธนาพระภิกษุจากวัดต่างๆ ในพระนครมาจำวัดที่วัดนี้เป็นจำนวนถึง 300 รูป และโปรดฯ ให้มีการสมโภชพระอารามเป็นงานใหญ่ ให้เจ้านายและขุนนางใหญ่น้อยปฏิบัติเลี้ยงพระสงฆ์อย่างถ้วนทั่ว อีกทั้งมีการจัดมหรสพฉลองสามวันสามคืน

นอกจากวัดสุทัศน์ เสาชิงช้า และเทวสถานโบสถ์พราหมณ์แล้ว ย่านศูนย์กลางพระนครใหม่ยังเป็นที่ตั้งศาสนสถานอีกแห่งคือ “ศาลเจ้าพ่อเสือ” ศาลเจ้าพ่อเสือถูกสร้างขึ้นตั้งแต่ต้นสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ บริเวณริมถนนเสาชิงช้าใกล้ๆ กับเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ อันเป็นแหล่งอาศัยของชุมชนจีนแต่เดิม เช่นเดียวกับที่โบสถ์พราหมณ์เป็นศูนย์รวมจิตใจของพวกพราหมณ์ และวัดเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวพุทธ ศาลเจ้าพ่อเสือทำหน้าที่เป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวจีน กระนั้นก็ตามเทพเจ้าประจำศาลกลับเกี่ยวพันกับตำนานพื้นบ้านของย่านวัดมหรณพาราม เทพเจ้าประจำศาล คือ “เสียนเทียนซ่งตี้” หรือเจ้าพ่อเสือ ในศาลมีรูปเสือประดิษฐานอยู่บนแท่นซึ่งบรรจุกระดูกเสือ รูปเสือเป็นที่สถิตดวงวิญญาณเสืออันศักดิ์สิทธิ์ตามตำนาน ตามความเชื่อของชาวจีนเสือเป็นสัตว์มีฤทธิ์เดชมาก สามารถปราบผีหรือสิ่งเลวร้ายของชีวิตได้ เจ้าพ่อเสือมีฐานะเป็นเทพเจ้าชั้นรองแต่ก็เป็นที่นิยมกราบไหว้ โดยเฉพาะคนที่กำลังมีคดีความต้องขึ้นศาล ชาวบ้านเชื่อว่าวิญญาณศักดิ์สิทธิ์คอยปกป้องรักษาชุมชนให้ร่มเย็นเป็นสุข ทั้งยังบันดาลให้พ้นเคราะห์และได้ลาภผลพูนทวี

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ย่านศูนย์กลางใหม่ของพระนครได้กลายเป็นแหล่งชุมนุมศาสนสถานของทั้งพราหมณ์ พุทธ และจีน ย่านศูนย์กลางใหม่มิใช่จะมีแต่ศาสนสถานเป็นหลักเท่านั้น หากยังเป็นที่ตั้งตลาดใหญ่แห่งหนึ่งของพระนครเรียกว่า “ตลาดเสาชิงช้า” อีกด้วย อันแหล่งชุมนุมศาสนสถานในพระนครนั้นหาได้เป็นสิ่งแรกมีในสมัยรัตนโกสินทร์ไม่ หากมีปรากฏก่อนหน้าตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว แหล่งชุมนุมศาสนสถานในพระนครศรีอยุธยาอยู่

ในย่าน “ชีกุน” ย่านดังกล่าวอยู่ถัดจากวัดพระศรีมหาธาตุลงมาจากใต้ เป็นบริเวณที่ถนนสายสำคัญสองสาย คือสายที่วิ่งผ่ากลางเมืองตามแนวเหนือ-ใต้ กับถนนที่วิ่งผ่ากลางเมืองตามแนวตะวันออก-ตะวันตก มาตัดกันตรงประมาณใจกลางเมือง ตรงจุดตัดนั้นเรียกว่า “ตะแลงแกง” ย่านชีกุนเป็นที่ตั้งศาลผีที่สำคัญอยู่ 3 ศาล ได้แก่ ศาลหลักเมือง ศาลพระเสื้อเมือง และศาลพระทรงเมือง และเทวสถานพราหมณ์อีก 3 แห่ง คือ เทวสถานพระอิศวร เทวสถานพระพิฆเนศ และเทวสถานพระนารายณ์ ใกล้ๆ กับเทวสถานพราหมณ์เป็นที่ตั้ง “เสาชิงช้า” สำหรับการพระราชพิธีตรียัมปวายตรีปวาย นอกจากศาสนสถานเหล่านี้แล้วย่านชีกุนยังมีตลาดใหญ่เรียกว่า “ตลาดเสาชิงช้าชีกุน”

ความคล้ายคลึงกันของย่านวัดสุทัศน์และย่านชีกุนในแง่ที่เป็นแหล่งชุมนุม ศาสนสถาน และมีตลาดใหญ่ในย่าน ย่อมบ่งชี้ถึงความสืบเนื่องทางความคิดการวางผังพระนครว่าด้วย “ศูนย์กลางทางด้านศาสนา” จากสมัยอยุธยาเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์ จากข้อมูลก่อนหน้าจะเห็นได้ว่าย่านศูนย์กลางพระนครบริเวณวัดสุทัศน์หาได้ถูกริเริ่มในปลายรัชกาลที่ 1 ไม่ แต่ได้ก่อตัวขึ้นตั้งแต่ช่วงปีแรกๆ ของการย้ายพระนครมายังฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อมีการตั้งเสาชิงช้าโดยการริเริ่มของพระครูสิทธิชัยและการสร้างเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ อันที่จริงสิ่งก่อสร้างทั้งสองเกิดขึ้นเพียง 1 ปีหลังจากที่มีการขุดคลองรอบกรุงเพื่อขยายเขตกำแพงพระนครมาทางตะวันออกซึ่งเป็นการกำหนดขอบเขตพระนครใหม่ ในแง่นี้อาจกล่าวได้ว่าศูนย์กลางพระนครดังกล่าวก่อร่างขึ้นพร้อมๆ กับการสร้างกรุง การตั้งเสาชิงช้า ณ ย่านนี้มีได้กระทำไปเพราะเหตุที่ย่านนี้มีโบสถ์พราหมณ์และชุมชนพราหมณ์อยู่เดิม แต่เป็นการกระทำอย่างตระหนักรู้ว่าบริเวณที่ตั้งนั้นอยู่ตรงราวใจกลางของพื้นที่เขตกำแพงพระนครใหม่ หรืออีกนัยหนึ่งพระครูสิทธิชัยกราบบังคมทูลให้ตั้งเสาชิงช้าตรงย่านนี้เพราะเห็นว่าเป็นบริเวณกึ่งกลางพระนคร การสร้างวัดมหาสุทธาวาสในอีกกว่าสองทศวรรษให้หลังย่อมมองได้ว่าเป็นการเจริญรอยตามแนวคิดศูนย์กลางทางด้านศาสนาที่ได้เริ่มไว้ก่อนแล้ว

แม้ย่านวัดสุทัศน์และย่านชีกุนจะมีลักษณะเป็นศูนย์กลางด้านศาสนาของพระนครเหมือนกัน แต่ย่านทั้งสองก็มีความแตกต่างกันอย่างสำคัญ ย่านชีกุนนั้นเป็นที่ชุมนุมศาสนสถานเฉพาะแต่ฝ่ายพราหมณ์และฝ่ายผี ไม่มีฝ่ายพุทธและฝ่ายจีน ส่วนย่านวัดสุทัศน์มีฝ่ายพุทธ พราหมณ์ และจีน แต่ไม่มีฝ่ายผี ย่านวัดสุทัศน์เป็นที่ตั้งพระอารามหลวงซึ่งกำหนดให้เป็นศูนย์กลางพระนครโดยเฉพาะ ขณะที่ย่านชีกุนกลับไม่มีพุทธสถานที่มีความสำคัญระดับนั้น วัดพระศรีมหาธาตุซึ่งเป็นศูนย์กลางพระนครศรีอยุธยาแต่ดั้งเดิมนั้นอยู่ถัดจากย่านนี้ขึ้นไปทางเหนือ ย่านชีกุนเป็นที่สถิตของศาลผีสำคัญของพระนคร ขณะที่ย่านวัดสุทัศน์มีเพียงศาลเทพเจ้าจีน

อาจมองได้ว่าความแตกต่างระหว่างย่านวัดสุทัศน์กับย่านชีกุนดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงการให้ความสำคัญในเรื่องศาสนาที่ต่างกันของสอง

ยุคสมัย ในสังคมยุคนั้นแม้พุทธศาสนาจะดำรงอยู่เป็นศาสนาหลัก แต่สำนึกในระบบความเชื่อกลับเป็นการผสมผสานอย่างกลมกลืนกันของพุทธ พราหมณ์ และไสย หรือการถือผี ซึ่งเรียกรวมว่า “พระศาสนา” สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพระศาสนาประกอบไปด้วยทั้งพระพุทธรูป พระธรรม เทพ เทวดา และผีสาปปะปนกัน ผู้คนในสมัยนั้นมิได้แยกแยะว่าพิธีกรรมทางศาสนาใด ไม่ว่าจะเป็นการบูชาเทพเจ้าของพราหมณ์ การไหว้ผีของชาวบ้าน หรือการสวดมนต์ของสงฆ์ จะเป็นพุทธ พราหมณ์ หรือไสย แต่ถือรวมเป็นพิธีกรรมในพระศาสนาทั้งหมด ดังนั้นแม้พระภิกษุจะประกอบพิธีไสยศาสตร์ พิธีพราหมณ์จะมีการสวดมนต์บูชาพระพุทธรูป หรือพิธีไหว้ผีจะมีพระภิกษุเป็นประธาน ก็ได้ถือว่าเป็นการกระทำนอกรีตพระศาสนาแต่อย่างใด³¹ ในสังคมต้นรัตนโกสินทร์สำนึกในระบบความเชื่อเยี่ยงนี้ยังดำรงอยู่ แต่ดังที่ได้อภิปรายไว้ก่อนหน้านี้ ชนชั้นนำสยามพยายามเชิดชูพุทธศาสนาขึ้นเป็นอุดมการณ์ของรัฐเหนือลัทธิความเชื่ออื่นๆ ดังนั้นการอันเกี่ยวโยงกับพุทธศาสนาจึงได้รับการขบขันให้โดดเด่นกว่าที่เคยถือปฏิบัติกันมาในสมัยอยุธยา นอกจากนี้ยังมีการชำระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ โดยการพยายามแยกพราหมณ์และไสยออกจากพุทธ และยกให้คติพุทธซึ่งถ่ายทอดทางพระไตรปิฎกเป็นสัจธรรมสูงสุด คติพราหมณ์ยังคงมีความสำคัญในระดับรองในฐานะเครื่องปรุงแต่งให้สถาบันพระมหากษัตริย์ดูศักดิ์สิทธิ์ขั้มนวล และเครื่องส่งเสริมตอกย้ำคำอธิบายว่าด้วยโลกและจักรวาลเชิงพุทธซึ่งเป็นฐานให้กับระบอบการปกครองของพระมหากษัตริย์รัตนโกสินทร์ ส่วนคติไสยนั้นถูกทำให้ด้อยค่าลง การใดของไสยที่ไม่ต้องตามพระไตรปิฎกกลายเป็นเรื่องนอกรีต ศาลผีกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ชั้นรองเมื่อเทียบกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทางพุทธและพราหมณ์

สำหรับย่านศูนย์กลางพระนครใหม่ของกรุงเทพมหานคร ความสำคัญของพุทธศาสนาในฐานะอุดมการณ์แห่งรัฐถูกสื่อออกมาทางกายภาพอย่างชัดเจนด้วยการสร้างวัดสุทัศน์ให้มีขนาดใหญ่โต โอ่อ่า กอปรด้วยแบบแผนสถาปัตยกรรมที่จำลองจักรวาลภูมิอย่างพร้อมมูล ขณะที่ศาสนสถานอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ก็ดี ศาลเจ้าจันทน์ก็ดี ล้วนมีขนาดย่อมทั้งมิได้หรูหราอลังการ ส่วนเสาชิงช้าแม้จะมีโครงสร้างสูงชะลูดสะดุดตา แต่เมื่อเปรียบกับวิหารหลวงและอุโบสถวัดสุทัศน์กลับดูแคระแกรนไปถนัด ความพยายามในการแยกไสยออกจากพุทธและลดคุณค่าของไสยลง ทำให้ศาลผีประจำเมืองถูกลดความสำคัญลง ในบรรดาผีประจำพระนครศรีอยุธยาทั้งสามอันได้แก่ พระหลักเมือง พระเสื้อเมือง และพระทรงเมือง มีเพียงพระหลักเมืองเท่านั้นที่มีศาลประจำในกรุงเทพมหานคร ที่สำคัญศาลหลักเมืองดังกล่าวมิได้ตั้งรวมอยู่กับศาสนสถานอื่นๆ ที่ศูนย์กลางพระนครย่านวัดสุทัศน์ แต่กลับไปตั้งอยู่ในเขตพระนครชั้นในใกล้พระบรมมหาราชวัง

ในแง่หนึ่งศูนย์กลางพระนครใหม่ของกรุงเทพมหานครคือการสืบทอดธรรมเนียมการสร้างบ้านแปงเมืองครั้งอยุธยา แต่ในอีกแง่หนึ่งศูนย์กลาง

แห่งนี้ก็สร้างขึ้นตามความเหมาะสมของสภาพการณ์แห่งยุคสมัยซึ่งแตกต่างไปอย่างมากจากสมัยอยุธยา หากเทียบเคียงกับพระนครศรีอยุธยาอาจมองได้ว่า ศูนย์กลางพระนครใหม่ของกรุงเทพมหานครเสมือนการรวมเอาย่านเทวสถานชุกชุมกับวัดพระศรีมหาธาตุเข้าไว้ด้วยกัน แต่ตัดทอนส่วนที่ขัดแย้งกับอุดมการณ์แห่งยุคออกไป วัดสุทัศน์นั้นสำคัญเนกเช่นวัดพระศรีมหาธาตุของอยุธยา ขณะที่เทวสถานโบสถ์พราหมณ์และเสาชิงช้าคือการจำลองส่วนหนึ่งของย่านชุกชุมมาไว้ที่กรุงเทพมหานคร

แม้ย่านวัดสุทัศน์จะก่อร่างขึ้นตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 1 แต่ลักษณะความเป็นชุมชนหนาแน่นเพิ่งจะปรากฏชัดในช่วงรัชกาลที่ 3 ก่อนหน้านั้นบริเวณดังกล่าวเป็นที่รกร้างว่างเปล่าเสียเป็นส่วนใหญ่ มีชุมชนเล็กๆ ตั้งอยู่เป็นหย่อมๆ เช่น ชุมชนพราหมณ์รอบโบสถ์พราหมณ์ ชุมชนชาวจีนข้างศาลเจ้าพ่อเสือ ชุมชนผลิตดินสอพอง และตลาดเสาชิงช้า เป็นต้น ในช่วงก่อสร้างวัดสุทัศน์ขนาดใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 3 แรงงานจำนวนมากได้เข้ามาในบริเวณนั้น ครั้นเมื่อวัดสร้างเสร็จแรงงานส่วนหนึ่งซึ่งส่วนใหญ่เป็นช่างหล่อพระมิได้ย้ายออกไป แต่ปักหลักอยู่อาศัยทำมาหากินผลิตทองคำเปลวสำหรับปิดองค์พระประธาน เกิดเป็นชุมชนใหม่ทางด้านตะวันตกของวัดสุทัศน์ เรียกว่า “ชุมชนตีทอง” นอกจากนี้พระสงฆ์อีกร่วม 300 องค์ถูกอาราธนามาจากวัดนี้พร้อมกันนั้นยังมีไพร่อีกเป็นจำนวนมากถูกเกณฑ์มาเป็นเลกวัด เลกวัดเหล่านี้ได้สร้างชุมชนในบริเวณรอบๆ วัด เมื่อมีผู้คนมากขึ้น พื้นที่รกร้างก็ถูกปรับเปลี่ยนเป็นบ้านเรือนและตลาดเสาชิงช้าก็ขยายตัวตามจนกลายเป็นตลาดใหญ่

เป็นที่น่าสังเกตว่า การเติบโตของชุมชนในย่านวัดสุทัศน์ในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้นเป็นผลที่เกิดจากการจัดการพื้นที่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ดังนั้นแม้จะไม่มีหลักฐานยืนยันชัดแจ้ง แต่ก็อาจมองได้ว่าการจัดการพื้นที่ดังกล่าวเกี่ยวโยงกับพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะขยายเมืองพระนครไปทางตะวันออก ในรัชสมัยนี้การก่อสร้างสถานที่สำคัญอันมีนัยของการขยายเมืองไปทางตะวันออกมีปรากฏมากกว่าในรัชสมัยก่อนๆ เช่น การสร้างวัดเทพธิดาราม วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม กลุ่มวังบริเวณประตูสำราญราษฎร์ กลุ่มวังบริเวณประตูสะพานหิน และพระเจดีย์ภูเขาทอง วัดสระเกศ เป็นต้น

สรุป

ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 กรุงเทพมหานครเป็นเมืองที่มีสองศูนย์กลางอย่างเด่นชัด ศูนย์กลางแรกคือพระบรมมหาราชวัง และศูนย์กลางที่สองคือย่านวัดสุทัศน์ ศูนย์กลางแรกซึ่งเป็นจุดกำเนิดของเมืองเป็นศูนย์รวมของอำนาจทางการเมืองการปกครอง เป็นที่สถิตของความศักดิ์สิทธิ์สูงสุดของราชอาณาจักรและเป็นแหล่งชุมนุมของชนชั้นสูง ขณะที่ศูนย์กลางแห่งที่สองซึ่งพัฒนาขึ้น

พร้อมๆ กับการเติบโตของพระนครเป็นศูนย์รวมศาสนสถานสำคัญ ทั้งยังเป็นแหล่งชุมนุมชน และย่านการค้าของสามัญชนในพระนคร

จากการอภิปรายที่ผ่านมาพอสรุปได้ว่า การก่อร่างของศูนย์กลางพระนครทั้งสองเกี่ยวโยงกับ 2 ปัจจัยซึ่งสัมพันธ์กัน คือ 1) ปัจจัยทางความเชื่อ และ 2) ปัจจัยทางการเมือง ศูนย์กลางพระบรมมหาราชวังอันประกอบด้วยพระราชฐานกับพระอารามหลวงแสดงถึงการหลอมรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของฝ่ายอาณาจักรกับฝ่ายศาสนจักร อย่างไรก็ตามองค์ประกอบสองฝ่ายหาได้มีฐานะเท่าเทียมกัน การที่พระอารามคู่บ้านคูเมืองมีฐานะเป็นเพียงส่วนประกอบหนึ่งของพระบรมมหาราชวัง ทั้งยังปราศจากพระสงฆ์ และทำหน้าที่รองรับพระราชพิธีเป็นส่วนใหญ่ ย่อมสื่อถึงการครอบงำของฝ่ายอาณาจักรเหนือฝ่ายศาสนจักร ในแง่หนึ่งสิ่งนี้เป็นเรื่องย้อนแย้งกับนโยบายของผู้ปกครองสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่เน้นยกย่องเชิดชูพุทธศาสนาให้เป็นอุดมการณ์สูงสุดของรัฐ หากแปรความตรงตัวศูนย์กลางที่รวมพระราชฐานและพระอารามเข้าด้วยกันน่าจะหมายถึงการปกครองที่มีศาสนาขึ้นนำ แต่ในความเป็นจริงพุทธศาสนากลับมิได้ทำหน้าที่กำกับกติกาใดๆ หากถูกใช้เป็นเครื่องมือในการส่งเสริมความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ ศูนย์กลางพระบรมมหาราชวังช่วยยกฐานะสถาบันพระมหากษัตริย์ เนื่องจากศูนย์กลางแห่งนี้แสดงถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของพระศาสนากับพระมหากษัตริย์ ยิ่งผู้ปกครองสยามสมัยต้นรัตนโกสินทร์ดำเนินนโยบายชำระและเชิดชูพุทธศาสนาเพียงใด ความศักดิ์สิทธิ์และความสำคัญของพุทธศาสนาก็ยิ่งเพิ่มพูนขึ้น และสถาบันพระมหากษัตริย์ซึ่งผูกโยงเข้ากับพุทธศาสนาในทางกายภาพที่เห็นประจักษ์ได้ในพระบรมมหาราชวังย่อมพลอยได้รับการยกระดับความศักดิ์สิทธิ์ไปด้วย สิ่งนี้คือการเสริมสร้างสิทธิธรรมในการปกครองราชอาณาจักรของผู้ปกครองสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่มีน้ำหนักที่สุดอย่างหนึ่ง

ในการก่อรูปของศูนย์กลางที่สอง นอกจากปัจจัยทางความเชื่อและปัจจัยทางการเมืองแล้ว ยังมีปัจจัยเรื่องการขยายชุมชนเมืองเสริมเข้าไปอีก จุดเริ่มของการเป็นศูนย์กลางที่สองเกิดจากความเชื่อทางศาสนาล้วนๆ การตั้งเสาชิงช้า ณ ศูนย์กลางทางภูมิศาสตร์ของพระนครเป็นความเชื่อฝ่ายพราหมณ์อันเก่าแก่ที่พระมหากษัตริย์ยอมรับว่าจะช่วยเสริมสิริมงคลและความมั่นคงให้กับราชอาณาจักร การสร้างวิหารใหญ่ที่มีพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ประดิษฐานไว้ในบริเวณเดียวกันได้แบบอย่างมาจากวัดพนัญเชิงในพระนครอยุธยา จึงเป็นการดำเนินรอยตามการเสริมสิริมงคลแก่พระนครดังที่เคยมีมาในสมัยอยุธยา ในตอนปลายรัชกาลที่ 1 กระบวนการสร้างความชอบธรรมให้การปกครองดูจะไม่ใช่ว่าเรื่องคอขาดบาดตายเท่าในช่วงต้นรัชสมัย เนื่องจากระบอบจักรีมีความมั่นคงทางการเมืองในระดับที่วางใจได้ ดังนั้นการปรังแต่งศาสนาให้เสริมสร้างสิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์จึงไม่มีความจำเป็นต้องดำเนินการอย่างเข้มข้นดังแต่ก่อน รูปแบบวัดสุทัศน์ในสมัยรัชกาล

ที่ 3 เป็นการฟื้นฟูความเชื่อเรื่องวัดกลางพระนครที่เคยถือปฏิบัติในสมัยต้นอยุธยา ซึ่งมุ่งแปลโครงสร้างจักรวาลตามคติจักรวาลมณฑลเป็นกายภาพ และจำลองมาไว้บนผืนพิภพ เพื่อสร้างความกลมกลืนระหว่างรัฐกับจักรวาลภูมิอันศักดิ์สิทธิ์

กระนั้นก็ตามปัจจัยทางการเมืองก็ยังปรากฏร่องรอยในการก่อรูปศูนย์กลางพระนครแห่งที่สอง แบบผังพุทธาวาสของวัดสุทัศน์ซึ่งจำลองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการเชื่อมโยงพระพุทธรเจ้าและพระอินทร์เข้ากับพระมหากษัตริย์ การดังกล่าวย่อมบ่งชี้ว่าการสร้างสัญลักษณ์ที่ผูกโยงการเมืองกับศาสนาเพื่อรับรองระบอบการปกครองยังมิได้ถูกละทิ้งไป และสิ่งนี้ปรากฏชัดแจ้งอย่างเป็นรูปธรรมที่ศูนย์กลางพระนครแห่งที่สอง การแสดงออกซึ่งสิทธิธรรมในการปกครอง ณ ศูนย์กลางพระนครแห่งที่สองมีความสำคัญไม่น้อยในเชิงการเมือง อันศูนย์กลางพระนครแรกนั้นเป็นที่สงวนของชนชั้นสูง ขณะที่ศูนย์กลางที่สองเปิดกว้างสำหรับคนทั่วไป การเป็นที่ที่สามัญชนสามารถเข้าถึงได้ทำให้การแสดงออกซึ่งสิทธิธรรมถูกประกาศให้สาธารณชนได้รับรู้ในวงกว้าง

การเสริมสร้างย่านวัดสุทัศน์ให้เป็นแหล่งรวมสถานที่สำคัญนั้นมีนัยของเจตนารมณ์ในการขยายพระนครไปทางตะวันออก แม้เจตนารมณ์ดังกล่าวจะไม่ปรากฏหลักฐานยืนยัน แต่การสร้างสถานที่สำคัญหลายแห่งตามแนวกำแพงเมืองด้านตะวันออกตลอดรัชกาลที่ 3 เป็นร่องรอยที่สื่อว่ารัฐมีนโยบายส่งเสริมความเจริญในพื้นที่แถบนั้น

เชิงอรรถ

¹ พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, 2457. พิมพ์ในงานศพหม่อมเจ้าदनยวรนุช), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

² สมเด็จพระรามาธิบดีศรีอยุธยา ให้สร้างหมู่พระสถูปเจดีย์ขึ้นใน ค.ศ. 1384

³ ข้อมูลพระปรารภเรียบเรียงจาก สมคิด จิระทัศนกุล, *รู้เรื่อง วัด วิหาร โบสถ์ เจดีย์ พุทธสถาปัตยกรรมไทย* (กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, 2554), 67-71.

⁴ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, *อยุธยา* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิธำมรงค์ประเทศไทย, 2550), 58-59.

⁵ สัมภาษณ์ สมคิด จิระทัศนกุล, รองศาสตราจารย์ ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ธันวาคม 2556.

⁶ ศรีศักร วัลลิโภดม, *กรุงศรีอยุธยาของเรา : ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2553), 33-35 ; ดู ศรีศักร วัลลิโภดม, *พัฒนาการทางสังคม-วัฒนธรรมไทย* (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2554), 97-146.

⁷ สมคิด จิระทัศนกุล, *รู้เรื่อง วัด วิหาร โบสถ์ เจดีย์ พุทธสถาปัตยกรรมไทย* (กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, 2554), 67-71.

⁸ สัมภาษณ์, สมคิด จิระทัศนกุล, รองศาสตราจารย์ ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ธันวาคม 2556.

⁹ ประเด็นดังกล่าวมีการอภิปรายในงานวิชาการของนักวิชาการหลายท่าน ดู ศรีศักร วัลลิโภดม, *สยามประเทศ : ภูมิหลังของประเทศไทย ตั้งแต่ยุคคึกคักค้ำบรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ราชอาณาจักรสยาม* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2534) ; ศรีศักร วัลลิโภดม, *กรุงศรีอยุธยาของเรา : ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2553) ; ศรีศักร วัลลิโภดม, *พัฒนาการทางสังคม-วัฒนธรรมไทย* (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2554) ; สมบัติ จันทรวงศ์, *บทพิจารณาว่าด้วยวรรณกรรมทางการเมืองและประวัติศาสตร์* (กรุงเทพฯ : คบไฟ, 2549) ; นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2555) ; และ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคนอื่นๆ, *ราชอาณาจักรอยุธยา* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2555).

¹⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2555), 385-424.

¹¹ เรื่องเดียวกัน.

¹² อานการอภิปรายในประเด็นนี้ในงานของ สมบัติ จันทรวงศ์, *บทพิจารณาว่าด้วยวรรณกรรมทางการเมืองและประวัติศาสตร์* (กรุงเทพฯ : คบไฟ, 2549) ; นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2555) และ ชาตรี ประกิตนันทการ, “คติพระอินทร์สมัยรัชกาลที่ 1 : อุดมการณ์รัฐ พุทธศาสนา และสถาปัตยกรรม,” *ศิลปวัฒนธรรม* 30, 6 (เมษายน 2552) : 78-99.

¹³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ*, 385-424.

¹⁴ แ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคนอื่นๆ, *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), 10-15.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน.

¹⁶ พระครูสิทธิชัย (กระต่าย) มีตำแหน่งเป็น “หลวงสิทธิชัยบดี เจ้ากรม” อยู่ในฝ่ายพราหมณ์พหุฌาติซึ่งเป็นพวกทำพิธีเกี่ยวกับช้าง หาใช้พราหมณ์โหราจารย์ซึ่งเป็นพวกที่มีหน้าที่โดยตรงในการตั้งเสาชิงช้า กาญจนาคพันธุ์ ให้ความเห็นว่า การที่พระครูสิทธิชัยกราบทูลขอให้ตั้งเสาชิงช้าได้นั้น เป็นเพราะพระครูสิทธิชัยคงเป็นหัวหน้าใหญ่ของชุมชนพราหมณ์ และเป็นที่เคารพนับถือในหมู่พราหมณ์ทั้งหลายในเวลานั้น

¹⁷ พระราชพิธีตรียัมปวายตรีปวายเป็นพิธีกรรมเก่าแก่ที่มีตั้งแต่ก่อนสมัยอยุธยา ความบรรยายเกี่ยวกับพิธีกรรมมีปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณหลายฉบับ เช่น พระราชพงศาวดารเหนือตอนสร้างเมืองสุวรรคโลก หนังสือเรื่องนางนพมาศ หรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ เป็นต้น ในสมัยอยุธยาหลักฐานแน่ชัดที่บ่งบอกเกี่ยวกับพระราชพิธีนี้ปรากฏอยู่ในทำเนียบศักดิ์นา ค.ศ. 1455 ซึ่งระบุตำแหน่ง “ขุนพรหมสมย ครุโลชิงช้า” จางวางฝ่ายพระราชครูพิธีและกมุทมนเฑียรบาล ค.ศ. 1458 ซึ่งกำหนดพระราชพิธี 12 เดือน โดยระบุพระราชพิธีเดือนอ้ายชื่อ “ไล่เรือเถลิงพิธีตรียัมปวาย” ด้วยหลักฐานทั้งสองทำขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ดังนั้น จึงเป็นที่แน่นอนว่าพระราชพิธีตรียัมปวายตรีปวายจะต้องมีมาก่อนกลางคริสต์ศตวรรษที่ 15 ; ดู บำรุง คำเอก, *รายงานการวิจัยเรื่องอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น* (กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550) 46-51.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน.

¹⁹ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 2* (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2526), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

²⁰ เมื่อสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ใน ค.ศ. 1809 หรือเพียง 3 ปีนับจากเริ่มสร้างวัด งานก่อสร้างดำเนินไปถึงแค่ขั้นปรับพื้นที่เดิมซึ่งเป็นหนองบึง โดยถมอิฐหิน ก่อฐานรากทำพื้นพระวิหารและฐานพระแท่นนั้น ในช่วง 15 ปีของรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย งานก่อสร้างแล้วเสร็จเฉพาะตัววิหารเท่านั้น ยังไม่มีการก่อสร้างองค์ประกอบอื่นใดของวัด ทั้งตัววิหารเองก็ยังไม่สมบูรณ์ เพราะยังมิได้ยกช่อฟ้าใบระกา ยังไม่มีจิตรกรรมฝาผนัง และบานประตูหน้าต่าง ; ดู สันติ เล็กสุขุม, “จิตรกรรม (ณ ศูนย์กลางจักรวาล) : ปริ้มปราศรัย กับการแสดงออกอย่างใหม่,” ใน *งานวันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประจำปี 2552* (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552), 59-90.

²¹ การสร้างระเบียงคดค้อยๆ หายไปจากศิลปะอยุธยา ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลาง และกลับมาสร้างอีกครั้งในสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น ที่วัดไชยวัฒนาราม ซึ่งสถาปนาขึ้นโดยพระเจ้าปราสาททอง จนมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้กลับมานิยมสร้างระเบียงคดอีกครั้ง ลักษณะพิเศษของระเบียงคดสมัยรัตนโกสินทร์ เฉพาะวัดสำคัญ มักพบว่ามีการทำมระเบียงคดเพิ่มเป็นห้องหนึ่งต่างหากคล้ายกับศาลาที่มระเบียงคด เรียกว่า ส่าง หมายถึงอาคารสามสร้าง ; ดู สมคิด จิระทัศนกุล, เอกสารคำสอน รายวิชา 262-114 พื้นฐานสถาปัตยกรรมไทย คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543. (อัดสำเนา)

²² พระอุโบสถวัดสุทัศน์มีขนาดใหญ่และยาวที่สุดในประเทศไทย เป็นพระอุโบสถ 11 ห้อง ยาว 72.25 เมตร

²³ เช่น อนุวิทย์ เจริญศุภกุล และ ศักดิ์ชัย สายสิงห์

²⁴ เช่น ศักดิ์ชัย สายสิงห์, เสมอชัย พูลสุวรรณ และ สันติ เล็กสุขุม

²⁵ เสมอชัย พูลสุวรรณ, “ภูมิจักรวาลวิทยาของเขตพุทธาวาส วัดสุทัศน์เทพวราราม,” *เมืองโบราณ* 18, 3-4 (กรกฎาคม-ธันวาคม, 2535) : 86-102.

²⁶ เรื่องเดียวกัน.

²⁷ เรื่องเดียวกัน.

²⁸ ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2555), 385-424.

²⁹ ดู ศรีสักร วัลลิโภดม, “การสร้างความคิดดีดีสำหรับพระนครในรัชกาลที่ 1,” *เมืองโบราณ* 13, 2 (เมษายน-มิถุนายน 2530) : 29-41.

³⁰ ดู ศักดิ์ชัย สายสิงห์, “ศูนย์กลางจักรวาลกับสถาปัตยกรรมวัดสุทัศน์เทพวราราม,” ใน *งานวันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประจำปี 2552* (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552), 46-48.

³¹ ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2555), 104-116.

บรรณานุกรม

หนังสือ

- กรมศิลปากร. กองโบราณคดี. *นำชมกรุงรัตนโกสินทร์ (เนื่องในงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี)*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. *อยุธยา*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2550.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคนอื่นๆ. *ราชอาณาจักรอยุธยา*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2555.
- ชาติรี ประกิตนันทการ. “คติพระอินทร์สมัยรัชกาลที่ 1 : อุดมการณ์รัฐ พุทธศาสนา และสถาปัตยกรรม.” *ศิลปวัฒนธรรม* 30, 6 (เมษายน 2552) : 78-99.
- _____. “คติสัญลักษณ์ ‘ศรีษะแผ่นดิน’ วัดพระเชตุพนฯ : การสถาปนาศูนย์กลางโลกพุทธศาสนาสมัยรัชกาลที่ 1,” *ศิลปวัฒนธรรม* 31, 6 (เมษายน 2553) : 84-111.
- _____. “พระพุทธรูปประธานปางสมาธิ : ข้อค้นพบใหม่ว่าด้วยพระราชนิยมในรัชกาลที่ 1,” *ศิลปวัฒนธรรม* 33, 6 (เมษายน 2555) : 82-93.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 2*. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2526.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*. กรุงเทพฯ : มติชน, 2550.
- _____. *ปากไก่และใบเรือ*. กรุงเทพฯ : มติชน, 2555.
- _____. “พุทธกับไสย.” *ศิลปวัฒนธรรม* 12, 4 (กุมภาพันธ์ 2534), 104-116.
- แน่นน้อย ศักดิ์ศรี และคนอื่นๆ. *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.

บำรุง คำเอก. รายงานการวิจัยเรื่องอิทธิพลของศาสนา
พราหมณ์-ฮินดูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.
กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, 2550.

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ.
พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, 2457. (พิมพ์ในงาน
ศพหม่อมเจ้านิยวรรต).

วัชร วัชรสินทร์. วัดพระเชตุพน : มัชฌิมประเทศอันวิเศษ
ในชมพูทวีป. กรุงเทพฯ : มติชน, 2548.

วิจิตรการโกศล, พระครู, ผู้รวบรวม. ประวัติวัดสุทัศน์-
เทพวราราม. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนศิพ
จำกัด, 2516

ศรีศักร วัลลิโภดม. กฎหมายตราสามดวง กับความเชื่อ
ของไทย. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2545.

_____. กรุงศรีอยุธยาของเรา : ศิลปวัฒนธรรม
ฉบับพิเศษ. กรุงเทพฯ : มติชน, 2553.

_____. “การสร้างความศักดิ์สิทธิ์สำหรับพระนครใน
รัชกาลที่ 1.” เมืองโบราณ 13, 2 (เมษายน-
มิถุนายน 2530) : 29-41.

_____. พัฒนาการทางสังคม-วัฒนธรรมไทย.
กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2554.

_____. เรือนไทย บ้านไทย. กรุงเทพฯ : เมือง
โบราณ, 2552.

_____. สยามประเทศ : ภูมิหลังของประเทศไทย
ตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา
ราชอาณาจักรสยาม. กรุงเทพฯ : มติชน,
2534.

ศรีศักร วัลลิโภดม และ สุจิตต์ วงษ์เทศ. กรุงเทพฯ มา
จากไหน?. กรุงเทพฯ : เจ้าพระยา, 2548.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. “ศูนย์กลางจักรวาลกับสถาปัตยกรรม
วัดสุทัศน์เทพวราราม.” ใน งานวัน
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ประจำปี 2552, 3-58. กรุงเทพฯ :
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552.

สมคิด จิระทัศนกุล. รู้เรื่อง วัด วิหาร โบสถ์ เจดีย์ พุทธ
สถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพฯ : มิวเซียม-
เพรส, 2554.

_____. เอกสารคำสอน รายวิชา 262-114 พื้นฐาน
สถาปัตยกรรมไทย คณะสถาปัตยกรรม
ศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543. (อัด
สำเนา)

สมบัติ จันทรวงศ์. บทพิจารณาว่าด้วยวรรณกรรมทาง
การเมืองและประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ :
คบไฟ, 2549.

สันติ เล็กสุขุม. “จิตรกรรม (ณ ศูนย์กลางจักรวาล) :
ปรัมปราคติ กับการแสดงออกอย่างใหม่.” ใน
งานวันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ประจำปี 2552, 59-90. กรุงเทพฯ :
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552.

สายชล วรรณรัตน์. “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการ
เมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ-
ยอดฟ้าจุฬาโลก.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์
มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต
วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

เสมอชัย พูลสุวรรณ. “ภูมิจักรวาลวิทยาของเขต
พุทธาวาส วัดสุทัศน์เทพวราราม.” เมือง
โบราณ 18, 3-4 (กรกฎาคม-ธันวาคม, 2535)
: 86-102.

_____. สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทย ระหว่าง
พุทธศตวรรษที่ 19-24. กรุงเทพฯ :
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539.

สัมภาษณ์

สมคิด จิระทัศนกุล. รองศาสตราจารย์ ภาควิชาศิลป-
สถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์
มหาวิทยาลัยศิลปากร. สัมภาษณ์, ธันวาคม
2556.